સાધના

કાવ્યસંગ્રહ

ઉપવાસી

[શ્રી. ઉમાશંકર જોષીના 'ઊર્મિરંગ'
તથા ચિત્તપ્રસાદના મુખચિત્ર સહિત]

સંસારીનાં જ્ઞાન વિચાર ભાવો
હૈયે સૂતી સંભૃત ભાવનાઓ
રે પ્રેમ ને પૂણ્યની કામનાઓ
ક્ષણે ક્ષણે શેં પલટાય!

મોળી પડે તારી બધી કલાઓ
મોળી પડે અક્ષર-સાધનાઓ
મિતાક્ષરીના અધુરા મનોરથો!

પ્રકાશક
રમણલાલ પી સોની મોડાસા (એ પી રેલ્વે)
સોલ એજન્ટ
એન. એમ ઠક્કરની કુંપની
બુકસેલર્સ પબ્લીશર્સ
૧૪૦, પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ ૨

આમાંથી કોઇ પણ કાવ્યનો ઉપયોગ
કરતાં કર્તાની પરવાનગી આવશ્યક છે.

માર્ચ – ૧૯૪૪
કિંમત બે રૂપિયા

: મુદ્રક :
રામદાસ ઈ. પટેલ
રજની પ્રિન્ટરી
૧૪૯, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઇ ૨.

– અનુક્રમ –

વાંછના

સાધના

કર્તાનાં પુસ્તકો

— મૌલિક —

પરાજિત પ્રેમ : સાત વાર્તાઓ
સાધના : કાવ્ય સંગ્રહ
મનુષ્ય સૃષ્ટિનાં પાત્રો : [છપાય છે]

— બંગાળી ઉપરથી —

દેવદાસ : શરદબાબુ કૃત
દત્તા : ,,
ગૃહદાહ : ,,
ચરિત્રહીન : ,,
કાશીનાથ : } રમણલાલ સોનીના સહકારમાં
સાવકી મા : }
ભાભી : ટાગોર કૃત
શ્યામલી : નિરૂપમાદેવી કૃત
રૂપમાધુરી :

— અંગ્રેજી ઉપરથી —

અમ્મા : ગોર્કીની Mother નું રૂપાંતર
લીઝા : તુર્ગેનેવની ઉત્તમ નવલકથાનો અનુવાદ
વિશ્વ સાહિત્યની વાર્તાઓ : દરેક દેશની એક ઉચ્ચ ટૂંકી વાર્તાનો સંગ્રહ
રૈવાનો વર : [છપાય છે]

— પુસ્તિકાઓ —

દેશાભિમાનની નીતિ
દાતરડાંની દુનિયા
આખરી ધ્યેય-સામ્યવાદ
સોવિયેત શક્તિ
} લોક પ્રકાશન ગૃહ

પ્રયાણ

પ્રણય, ઝંખના અને સાધના—એવા ત્રણ વિભાગોમાં વહેંચાયેલ આ કાવ્યો જીવનની જુદી જુદી કક્ષાઓ રજુ કરી જાય છે. પણ એ કક્ષાઓ એક બીજાથી વિરોધી નથી; વ્યકિત-પ્રણયમાંથી જીવનની વિસ્તૃત 'ઝંખના' જાગે અને 'ઝંખના' પોતેજ 'સાધના' બની જીવનને આગળ ધપાવી લઇ જાય એ સુખાનુભવ મધ્યમવર્ગીં બુદ્ધિજીવીને માટે તીવ્ર વેદનામય છે. એ લાંબો કાંટાળો પંથ કાપતો વટેમાર્ગુ-જીવ અપાર તડફડાટ અનુભવે, પછડાટો ખાય, દ્વિધા અને હતાશાનો માર્યો કવચિત બ્હેબાકળો બની આક્રંદ કરી ઊઠે તો સહજ છે પરંતુ જીવનની એવી ઉગ્ર સંવેદનશીલતા કલ્યાણગામી છે, અને એથી જ તો કલાદ્રષ્ટિનેય આદરણીય છે.

પ્રણય, ઝંખના અને સાધના—જીવનની ત્રણ કક્ષાઓ ખરી, પણ જડ અને ચાપડેમઢી નહિ. કોઈ નિશ્ચિત સમયને દામણે બાંધેલી નહિ. એ તો સમગ્ર જીવનમાં વિસ્તરેલી અને જીવનને આવરીને બેઠેલી અનુભૂતિઓ છે. જીવનવિકાસની સાથોસાથ તે પોતાનોય વિકાસ સાધે છે. જીવનનો વિકાસ થતા પ્રણય પ્રણય મટી જતો નથી, ઝંખના ઝંખના મટી જતી નથી. પણ પ્રણય અને ઝંખના

નવે રૂપે નવે દેહે કર્તવ્યશીલ જીવનનાં શ્વાસોચ્છ્વાસ બની દી
કરણ પામે છે.

ઊર્ધ્વીકરણને ચાલે માર્ગે જઈ રહેલો જીવ વ્યકિતની દ
મર્યાદાઓ વટાવીને સમષ્ટિની વિરાટતાને અપનાવતો થાય
ત્યારે જ એને વસ્તુગત સત્તાની ઝાંખી થવા માંડે છે.

માણસની આ અનુભૂતિ કાવ્યો–મહાકાવ્યોનો વિષય આજ લ
રહ્યો છે. છતાં માણસની એ જ અનુભૂતિ યુગે યુગે એનું વિશિ
સ્વરૂપ લઈ અવતરે છે. આજના આપણા યુગમાં એ અનુભૂતિનું
સ્વરૂપ અત્યંત જટિલ છે. ગઈ કાલે જેણે પ્રગતિની મશાલ ઊંચી
કરી હતી એજ હાથોને આજે સારી સૃષ્ટિને ઉજાડી દેતા જોઈ
માનવી બ્હાવરો બની ઊઠે છે. અને અજાગ્રત જીવ સમતુલા ગુમાવી
બેસી આજ લગીની માનવ–સિદ્ધિમાંથી જન્મેલી દૃષ્ટિ ને શ્રદ્ધા
ખોઈ બેસે છે. અને કાં તો આંધળો અને ઝનુની બની અણસમજના
તોડફોડને માર્ગે ઘસડાય છે, યા તો લાચાર બની પારાવી બળોને
માથે ચઢાવે છે. પરંતુ જાગ્રત જીવ એ મૂર્છામાંથી બચી જઈ
યા તો બહાર નીકળી સ્વસ્થ બને છે ત્યારે તેને ગઈ કાલ સુધી
અજ્ઞાત અને ધૂંધળું એવું ઘણું સત્ય સ્પષ્ટ અને જ્ઞાત બને છે.
આજ સુધીના વિકાસને તે કેવળ બાહ્યિભાર—general જીવન
સંગ્રામ તરીકે નહિ, પણ વર્ગ–સંગ્રામ રૂપે સમજતો થાય છે
અને એ સંગ્રામમાં સંડોવાયેલાં બળોની તુલનાત્મક સમજ પણ લાધ
છે. એ સમજનો રંગ પાકો બનતાં તે પોતાના વર્ગીય સંસ્કારની
રસ્સીની પકડમાંથી પોતાને છોડવી, આવતી કાલનાં સર્જક બળોની
હરોળમાં શામેલ કરવા આતુર બને છે. મૂડીવાદ–શાહીવાદ–ફાસિ-
વાદની જીવલેણ પકડમાંથી નીકળવામાં પહેલ કરતી શ્ર
તનો સાથી બનવાને તલસી ઊ

પરંતુ આવી સિદ્ધિ તો કાંઇ સરળ નથી. અને સમજ માત્ર કાંઇ બસ નથી. એમાંય કવિતા રૂપે લલકારી નાખવા માટે તો એની રોમ રોમવ્યાપી અનુભૂતિ જોઇએ છે. . રાજકીય પ્રચારક કરતાં અનેક ગણું મુશ્કેલ !

અને બિચારો મધ્યમ વર્ગી બુદ્ધિજીવી કવિ આ દુઃસાધ્ય સાધના આગળ વામણો બની ઊભો રહે છે. સમષ્ટિની વિરાટતાને આવરવા મથતી, ઐતિહાસિક સત્યને માર્ગે મથામણ કરતી એની 'દ્વયળતી કલમ' અપૂર્વ અને જટિલ અનુભૂતિને વ્યક્ત કરવા ઊણી ઠરે છે. એની એ નૂતન અને સૂક્ષ્મસચોટ અનુભૂતિને વ્યક્ત કરવા જૂની હથોટીબધ્ધ 'ટેકનિક' છીછરી અને ટૂંકી પડે છે. ને નવી હથોટી લાધતાં લાંબી મજલ કાપવી બાકી છે એમ એ સમજે છે !

એ જાણે છે કે જેમ જેમ વિરાટ જીવનની વાસ્તવતા સાથે તે વધુ ને વધુ ઓતપ્રોત બનતો જશે, જેમ જેમ સભર વિસ્તરેલી વાસ્તવતાનેય પલટનારું જાગ્રત નિર્ણાયક તત્ત્વ પકડતો જશે, જેમ જેમ તેની આંખો ઐતિહાસિક સત્યનું આંતરદર્શન કરતી થશે, જેમ જેમ તે જૂનાં આથમતાં ઓસરતાં સડીને વિલિન થઇ જતાં બળો અને નવાં પાંગરતાં પ્રફૂલ્લતાં ઉત્કર્ષશીલ બળોની વધુ ને વધુ વૈજ્ઞાનિક પરખ કરતો જશે, જેમ જેમ તે એ માર્ગે વધુ ને વધુ પલોટાતો, રંગાતો ને ખરડાતો જશે તેમ તેમ તેની અનુભૂતિ વિશદ બનશે, તેમ તેમ તેની સંવેદના મુખર બનશે, તેમ તેમ તેની વાણી નીડર અને પ્રાણવાન બનશે. એમાંથી કોઇ પ્રચંડ 'પ્રચારક' તો કોઇ 'સર્જક કવિ' લાધશે. જેટલે અંશે કવિતાની વિશિષ્ટ કલા સાધી હશે તેટલે અંશે ને સ્વરૂપે તે કવિ ઊર્મિ ગીતોથી માંડી મહાકાવ્યનો સર્જક બનશે.

સાધક જીવને આ પ્રક્રિયા દરમિયાન એક વાતની પ્રતીતિ

થવા માટે છે કે વિકસતી જતી જાગ્રતિએ 'એક બાજુ, તેના સંકુચિત વ્યકિતવાદ'ને ફટકો માર્યો છે, જ્યારે બીજી બાજુ, તેના, તેના જેવા, અને તેની નજર અને કલ્પના ય આજે જ્યા પહોચી શકતી નથી તેવા લાખ લાખ માનવીના સર્જક આત્માને, તેમના સુપ્ત 'વ્યકિતત્વ'ને પૂર્ણ કળાએ વિકસવાની અપાર તક જન્માવી છે, એટલુ જ નહિ પણ એ ખીલવણીમા પોતે સક્રિય સાથી બને એવી ય શક્યતા છે અને એવો સુભગ દિન નજદીક આણવા માટે ઝખતો કવિ એની કલમને આ મહાન કર્તવ્યશીલતાને ચરણે ધરી દેવામા પોતાનુ કે કલાનુ બલિદાન નથી લેખતો, પણ ધન્યતા અનુભવે છે 'સ્વરાજ'ને ખાતર સાહિત્યનો ભોગ' જેવી અણઘડ લાગણીમયતાને સ્થાને તેને નવુ જ દર્શન થશે તેને જણાશે કે એણે કલમને તરછોડીને તલવાર પકડવાની નથી, કલમને સ્થાને તલવારની 'પ્રતિષ્ઠા' કરવા માગતા બર્બર નાઝીઓનો એ અનુગામી નથી, પણ એથી ઉલટુ જ કલમની કલમરૂપે પ્રતિષ્ઠા કરવા મથતો કલાકાર એની કલમનો ઉપયોગ એક નિશ્ચિત સુભગ જીવનના વિજયના જગમા ભાગીદાર બની, પક્ષકાર બની, 'પાર્ટીઝન' બની એના દિલની અને કલમની બધી તાકાત લઇ શામેલ થઇ જાય છે, ને કલમની સાથોસાથ તલવાર પણ ધારણ કરે છે, ત્યારે ય તે 'કવિ' મટી 'સિપાહી' નથી બનતો, ત્યારે ખાખી લેબાસ કે તોપોના ગડગડાટ એની કલ્પનાને રૂધાવી ગુગળાવી તેને પાશવી તત્રનો રખોપો બનાવી દેવાને બદલે જગતના નવસર્જનના પવિત્ર અને કલ્યાણકારી જગમા નૂતન શ્રમજીવી સર્જક શકિતને પક્ષે ઊભવા ને જીવનની બધી તાકાતથી કલમને ઊચકવા પ્રેરણા પાય છે આવા કવિને માટે બાહ્ય regimentation જેવો શબ્દ હાસ્યાસ્પદ બની જાય છે આવા કવિને માટે 'તુ જગમા શામેલ થા,' 'તુ આજ વિષય લખ', 'તુ આવી જ રીતે લખ' એવુ કોઇએ

કહેવાની કે માથે લાદેવાની કોઇ શકયતા નથી; કોઇ જરૂર યે નથી. કવિના માણને રૂંધવાની એવી આંધળી નીતિ નવ સર્જનનો અભિલાષી સંઘ તો કદી નહિ જ અંગીકારે; પણ એથી ઉલટું આજના અર્થ-ચૂડાબદ્ધ સમાજના આખરી બર્બરરૂપ ફાસિવાદને જ એવા regimentation ની જરૂર વરતાય છે.

આવી ફૌજીવાદી ગુંગળામણમાંથી સદાને માટે છૂટવા ઇચ્છતા કવિને ધીમે ધીમે એ વાતની પાકી ખાત્રી થઇ જાય છે કે વર્ગ-વિહિન સમાજરચનામાં જ એક માત્ર એવી શકયતા રહેલી છે કે જેમાં પોતાને, પોતાની કળાને તથા સમસ્ત માનવતાને ભૂતકાળના મહામૂલા વારસાને ગૌરવભરી રીતે આગળ ધપાવવાની તક પ્રાપ્ત થશે, જેમાં સર્જકને રોટી અને આઝાદી હશે; સમસ્ત માનવતાને રોટી, શાંતિ, સંસ્કાર ને આધ્યાત્મિકતાના હક્કો તથા તકો હશે.

બુદ્ધિપૂર્વક અને ખંતપૂર્વક અપનાવેલા આવા નૂતન જીવનના અને મુકતસર્જનના તેના ખ્વાબને આશા આશ્વાસન હૂંફ ને હિંમત આપતા સોવિયેત રૂસની નવ્ય ભવ્ય સંસ્કારિતાના જયોતિર્ધરોનો ઉજાસ એને મન કોઇ પરાયો, કોઇ બહારનો, કોઇ દૂરનો નહિ, પણ પોતીકા અંતરનો અને નિજ જીવનમાંથી જાગેલો હોય એવો લાગે તો તેમાં અવરની આંધળી ભકિત નથી; પણ માનવ સંસ્કારિતાની આંતરરાષ્ટ્રીય મમતાનો સ્વીકાર માત્ર છે.

વ્યકિતગત જીવનની ઘેરી અનુભૂતિનું ભાથું લઇ સમષ્ટિ જીવનની વિરાટતા પ્રતિ મજલે ઊપડેલી માનવજાત એની આ મજલ દરમિયાન અનુભવેલ પ્રેમ, વેદના, ઇર્ષ્યા, ક્રોધ, અધકાનણ, શૌર્ય, આવેગનો અનુભવ કરતી, તેનું ધ્યેયલક્ષી ઊર્ધ્વીકરણ કરતી આગે બઢે છે ત્યારે નૂતન સંસ્કારિતાની નવી કલા આજ પૂર્વેના

તમામ વારસાને પોતામાં શમાવી લઇ નવીન 'ટેકનિક' પર સવાર બની નવે દેહે અવતર્યા વિના રહેતી નથી.

મધ્યમ વર્ગી બુધ્ધિજીવી માર્કસવાદી કવિ આવા આ ઉજ્જ્વળ ભાવિ પ્રતિ મુખ કરી એવું નાનું શું ભાથું લઇ, એ ભાથું અપૂરતું હોવાના ભાન સહિત, છતાં ભયરહિત બની પ્રત્યેક પગલે નવીન ભાથાંની આશા ને ખાત્રી હૈયે બાંધી મહા વિકટ ચડાણને માર્ગે નીસરી પડયા વિના રહી શકતો નથી.

એક માર્કસવાદી કવિતા–લેખકનું આ એવું જ એક પ્રયાણ છે.

*

આ કાવ્યો પરત્વે એટલું જ કહેવાનું કે આમાંથી પહેલું અને છેલ્લું–એ લાંબાં કાવ્યો સિવાયનામાંથી ઘણાં આપણાં સામયિકોમાં અવારનવાર છપાઇ ગયેલ છે.

બીજું એ કે ૧૯૩૩ થી ૪૧ સુધીનાં જ ચૂંટેલાં કાવ્યોનો આમાં સમાવેશ કર્યો છે.

ત્રીજું–કે, આમાંનાં લગભગ બધાં, યા મોટા ભાગનાં કાવ્યો વરસો પૂર્વે ગ્રંથાકારે છપાવા જતાં હતાં તે વખતે મુરબ્બી બ-કુ-ઠા તથા ઉમાશંકરની આંખ તળેથી પસાર થઇ, એમને હાથે થોડાંક સમારાયાં ય હતાં. એ પછી તો વારસો વીત્યાં; ને આ વખતે છપાવા જતાં પહેલાં એમાંનાં ઘણાંમાં ઠીક ઠીક કાટ છાટ પણ કરી છે, જેમાં મારાં અનેક સાથીઓનો સારો એવો ફાળો છે.

અને છેલ્લે, આ કાવ્યો ભાઇ ઉમાશંકર જોષીનો "ઊર્મિરંગ" તથા બંગાળી ચિત્રકાર બિરાદર ચિત્તપ્રસાદનું મુખચિત્ર ધારણ કરી પ્રકાશ પામે છે, તેને હું એક મીઠું સુખ લેખું છું, જે લાગણી વ્યકત કરતાં 'આભાર' શબ્દ શરમાય છે.

મુંબઇ
૨૩–૨–૪૯
લાલસેના-દિન

— સોગીલાલ ગાંધી

ઊર્મિરંગ

શ્રી ઉપવાસી આપણા આશાસ્પદ કવિઓમાંના એક છે. આજે એમના પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ સાથે સાહિત્ય રસિક ગુજરાત સમક્ષ એ ઉપસ્થિત થાય છે. સંગ્રહમાંનું પહેલું 'ચિરવિદાય'નું કાવ્ય એમણે મને પાંચ-૭ વરસ પહેલાં જોવા મોકલેલું,—ગુજરાત આગળ એના અંતરંગની રજુઆત કરવાની જવાબદારી મારી ઉપર નાંખીને. એના પ્રકાશનના ત્રેવડમાં એ હતા, ત્યાં યુધ્ધ આવ્યું અને લેખક રાજકારણમાં સક્રિય હિસ્સો લેનાર હોઇ એમને અનેક પ્રવૃત્તિવમળોમાં ખેંચી ગયું. આજે પણ એ એમાં રમમાણ છે. પણ આજે તો એ જ્યારે પ્રવાહમાંથી માથું ઊંચકતા દેખાય છે ત્યારે પેલા 'ચિર વિદાયના' કવિ રૂપે નહિ, લોકસંગ્રહ માટે 'સાધના'-શીલ ગાયક રૂપે દેખાય છે. વચલાં વરસોમાં 'ચિર વિદાય'ના ઊર્મિ-જાળમાંથી તો એ ખસી ગયા; પણ એમની રચના વિષે મારે બે શબ્દ કહેવાના હતા એ વાતને વિદાય દેવાની એ ના પાડે છે!

લેખકના ભાવનાવિકાસની રૂપરેખા, સંગ્રહના ત્રણ વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે—પ્રણય, વાંછના અને સાધના–તેના ક્રમમાથી પકડવી શકય છે. પ્રણય કરતો જીવ સૌ કોઇને માટે શુભ વાંછના સેવી રહે છે ને એને ફલવતી બનાવવા જીવનની કઠોર કર્તવ્ય-સાધનાને વધાવી લે છે એ રીતે એના ભાવનાજીવનનું ઉત્તરોત્તર ઊર્ધ્વીકરણ (Sublimation) પણ થતું રહે છે સહૃદયપણે જીવના

મથનાર, स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः સૌ કોઇ, એક પ્રકારના સાધક જ છે. શ્રી ભોગીલાલ ગાંધીને અભિપ્રેત તે સમષ્ટિના શોષણમુક્ત સુખ-જીવન અર્થેની સાધના છે.

આવી વિકટ સાધનાનો ને પ્રણયનો સામસામો છેદ ઉડાડવાનો ન હોય રૂડા પ્રતાપ એ પ્રણયના, જેના નવાણમાંથી સાધનાનો આ બહોળો પ્રવાહપટ વિસ્તર્યો! પ્રણયાનુભૂતિમાંથી જ બળ મેળવીને તો 'નવે તાન' ગાવાની ઝંખના જાગી! કુદરતી છે કે સૌ ઊર્મિરંગમાં પ્રણય પ્રથમ દેખા દે

પ્રણય એ તો સર્જનના સંગીતનો સા. પ્રણયનું મનભર ગાન આ યુવક કવિએ કર્યું છે. પહેલી કૃતિજ એનો સુંદર નમૂનો છે એક મુગ્ધ કન્યા માવતરે બોલાવી એટલે પોતાના પ્રિયતમ પાસેથી 'પ્રિય હું આવીશ આવીશ આવીશ' એમ નિશ્ચયને ત્રણ વળ ચડાવીને જાય છે ને પાછી આવીજ શકતી નથી. માબાપ તેના કોકની સાથે ફેરા ફેરવી દે છે. એનો પ્રિયતમ ખૂબખૂબ રાહ જુવે છે ને છેવટે વિરહ સહ્યો ન જતાં ચિરવિદાય લે છે-આપઘાત કરે છે. આપઘાતની કથાઓની વાસ્તવિક જગતમા અને સાહિત્યમાં તો ખાસ કશી નવાઇ નથી નાયક આપઘાત કરતા પૂર્વે પોતાની વેદના ઠાલવે છે (પૃ ૧૧-૧૮) એટલામાંજ આ કાવ્ય પર્યાપ્ત થતું નથી એમા એનું સૌભાગ્ય છે. નાયકના અંતિમ ઊર્મિનિવેદનની પૂર્વે કવિએ પોતાની તટસ્થ પ્રવેશક રૂપે 'કથા' (પૃ. ૧૦) રજુ કરી છે. એને લીધે આખા કાવ્યનુ સ્વરૂપ પલટાઇ જાય છે એકલા નાયકની વાણી આપણે સાંભળી હોત તો એની અસહાય સ્થિતિ માટે કવિ આપણી આગળ અશ્રુયાચના કરે છે એવો દેખાવ થાત પણ આ 'કથા'નિરૂપણથી કવિએ આખો મોરચો બદલી દીધો છે. નાયકને જીવન ફેંકી દે છે, પણ મૃત્યુમાં તો એ શાતા શોધી શકે

છે. જ્યારે નાયિકાને તો મૃત્યુએ પણ ફે' કી 'દીધી' છે. અને જીવન તો એનું શું છે એ જાણીએ છીએ. આમ આખી વાત તે આપઘાતની મટીને દ્વિવિધ હૃદયઘાતની કારમી કહાણી થઇ રહે છે. તેમ છતાં કાવ્ય આટલામાંજ પર્યાપ્ત થતુ નથી. 'અર્પણ' (પૃ. ૯) એ પણ કાવ્યનો એક અનિવાર્ય અવયવ છે. દુનિયા તો આવી છે, દ્વિવિધ : હૃદયઘાતોથી ભરેલી છે, એવી જેને પ્રતીતિ થઇ ચૂકી છે અને એથી તો જે સાહચર્યના લ્હાવાનું મૂલ્ય પૂરેપૂરું સમજે છે એવી 'સદય સંગાથી'ને કવિ દુનિયાની વિષમતાઓમાંથી પોતે સારવી લીધેલા 'આ ઊર્મિરંગ' અર્પણ કરે છે......તો, વાત સમજાઈ તો ખરી છેવટે ! પોતાની 'દયિતા'ને વિરહનું સભર ભાન કરાવી એના સાન્નિધ્યને વધુ દૃઢ અને સુનિશ્ચિત જોવાનો જ કવિનો આ કાવ્યમાં ઉપક્રમ લાગે છે. પેલાં પાત્રોની કથા આને માની એ જ આપણે ભૂલ કરી. ખરા છે. આ કવિઓ પણ ! પેલા 'મધ્યમવર્ગી આવેશપ્રધાન તરંગી યુવક' પાસે આપઘાત કરાવી પોતે તો ખાસ્સા આરામથી પ્રિયસાન્નિધ્યમાં એ આપઘાતની કથા લલકારે છે અને પોતાના સહજીવનને દૃઢતર ભૂમિકા પર મૂકવામાં એનો લાભ ઉઠાવે (એકસ્પ્લોઈટ કરે) છે ! કવિઓ ઉપર આ આળ નવું નથી. ગેટેએ પોતાની પ્રથમ કૃતિ 'સૉરોઝ ઓફ વર્થર'ના નાયકને મૃત્યુ–મુખમાં ધકેલી દીધો પણ પોતે દુનિયાનો એક મહાકવિ થવા સાજો સમો અકબંધ રહ્યો હતો. અને એ ઘટના સામે ફરિયાદ કરવાનું કોને ગમશે ? મને લાગે છે કે લાગણી અનુભવવી અને એને કાવ્યમાં રેલાવવી એ બે વચ્ચેનો--ભાવ અને રસ વચ્ચેનો ફેર આવા ઉત્કટ દાખલાઓમા સહેજે સમજાઈ જાય એવા રૂપે ઉપસી આવે છે. તો આ કાવ્યની સફળતા તે એના સંવિધાનમાં છે. યુવકના નિવેદન–પૂર્વે 'કથા' અને તેની પૂર્વે 'અર્પણ' મૂકી પ્રણયીઓના સહયોગની ધન્યતાને ઉઠાવ આપવામાં યોજાયેલા કલાકૌશલમાં છે.

' મેં હમણાં જ એકશ્વાસે ગેટે અને શ્રી ઉપવાસીનાં નામ ઉચ્ચાર્યાં એથી કોઇને સહેજ પણ આચકો લાગે તે પહેલા કહી દઉં કે કયા ગેટેની કળા અને કયાં આપણા આ કવિની 'કથળતી કલમ' ? અને એ ઊણપમાં એક રીતનું સદ્‌ભાગ્ય પણ છે. 'સોરોઝ ઓફ વર્થર' પ્રગટ થતા યુરોપમાં આપઘાત કરવાની ફેશન ચાલી પડી હતી, એવા કોઇ ડરનો તો સંભવ એટલો ઓછો!

કવિઓ વય વધતા—એટલે કે સંસારથી વધુ ખરડાતા—સંસાર મોભો જવાબદારી, નેતૃત્વ વગેરે નિમિત્તે તેમની લાગણીની આસપાસ મિથ્યા આવરણો લપેટતા—અંગત ગૂઢ અને ગાઢ સંવેદનોને આત્મલક્ષી (સબ્જેકિટવ) કરતા પરલક્ષી કવિતા પ્રકારે નિરૂપવા કેમ લલચાય છે, ઊર્મિકાવ્યમાથી ખસીને પાત્ર-લક્ષી ઊર્મિ કાવ્ય (Dramatic Lyric), નાટક કે નવલકથા દ્વારા પોતાના હૃદ્‌ગતને વાચા આપવા કેમ પ્રેરાય છે એ સર્જકોના મનોવિકાસમાં રસ લેનારાઓ માટે હમેશા આકર્ષક વિષય રહેવાનો. આ કવિએ પાત્રલક્ષી વૃતિ ઉપજાવી અંગત લાગણી ઉપર એને કેન્દ્રિત કરવામા જે ઊર્મિવઝોટ અને સહજ કલાવિધાન દાખવ્યુ છે તે ખરે જ નોધપાત્ર છે.

કાવ્યનુ પોત સહેજ પાખુ છે, છંદ અને ભાષા બરોબર પરોટાયેલા નથી, નહિ તો એનુ ભવિષ્ય નિ:સંશય ઉજ્જ્વલ નીવડત પ્રણયનો સંસ્કાર કવિહૃદય ઉપર સારો પડેલો જણાય છે 'ચિરવિદાય'ની ઘેરી નસનો ધબકારો જ જુઓ.

વિરહ શાશ્વત ના, પણ કેવળ
મિલન શાશ્વત એ જગ! મા ભૂલ.

કેવુ આશ્વાસક સત્ય છે! કેવો આશાનો બુલંદ અવાજ છે! પણ એની ચોટ તો જૂદી રીતે છે જ્યારે સાથમાં હોય ત્યારે તો

સૌને મિલન શાશ્વત છે એમ જગતને સલાહ આપવાનું સૂઝે.। પણ પોતે ય જગમાંનાં જ છે અને પ્રસંગ આવ્યે પોતે ય આ સત્ય ભૂલવાનું નથી ને વિરહ જીરવવાનો છે—એ વાત સહેજે ભૂલાઈ જાય છે !

મિલનની મંગલકામના—પોતાને માટે જ નહિ પણ સૌ કોઈ માટે—કવિહૃદય સેવી રહે છે:

રે લાખ લાખ પ્રિય ! તવ મમ સરખાં વિયોગીઓ મળશે.
હમણાં નહિ તો પ્રિય ! કોક દિન
મળશે–મળશે–, બસ એટલું કહે ['સાર્થક કર']

મિલનની મુશ્કેલીઓ પણ ઓછી નથી એ સદ્‌ભાગ્યે એની જાણમાં છે. 'રમેને' એક રમતિયાળ પણ મર્મસ્પર્શી ચિત્રાલેખન છે. માંડ સિદ્ધ થયેલા પ્રણયમિલને કાંઈ ઓડતું ચોડ વેતરાઈ ન જાય એ ડરથી પોતે મૂંગો બેઠો

અને ત્યાં એ મૌનસ્મિત મહીં થયું વ્યક્ત સઘળું।

વિહ્વળતાને પરિણામે પોતે કાંઈ અનુચિત ચેષ્ટા ન કરી બેસે એ ભયે છેટે બેઠો

અને એ બેઠામાં પ્રકટ થઈ અકળામણ ઊંડી.

આંખમાં બધું ભભૂકી ન ઊઠે એ ખાતર આંખો મીંચી માથું ઢાળીને બેઠો, તો

અરે ! એ મીંચેલા નયનયુગલે કહી દીધું બધું !

આ 'રમેને' જેવું જ સંઅદ્દનું બીજું ઉત્તમ કાવ્ય 'વજ્ર રમણીને' છે. એની પછીનું 'અમર સ્મરતી વિસ્મૃતિ'. અને આ બન્ને કોટિઓ કન્સીટ છે. પણ આ કૃતિ અતની બે પંક્તિથી એકાએક બચી જાય છે. તને હું મારી કરી શક્યો નહિ એટલે ખરી વાત કે હું

હાર્યો અને તું છતી; હવે એ તારા વિજયની ખુમારી તું તલભાર પણ ઓછી કરીશ નહિ. અને દિલમાં ખટકશે તો ખરું પણ સાથે સાથે આશ્વાસન પણ છે જ કે અંતે

હશે વિજય પ્રેમનો, વિજય તો મને લાધશે.

અર્થાત, તને પ્રેમસ્વરૂપ ન ગણી હોત તો તારી વજ્રમયતા સમક્ષ હું ટકી જ શી રીતે રહેત ?

'ગુજરી'માં વજ્રહૃદય રમણનું દર્શન થાય છે એમ કહીશું ? 'છબી', 'ઘરપત થતે,' 'ડૂસકું' તીવ્ર પ્રણયાનુભૂતિથી અંકિત છે. 'ભગિની–મિત્ર–સ્વજનને' ચિરવિદાય સાથે વિરદાવવા જેવું છે. પહેલું 'દિલભંગ ગાથા' છે. આ 'અભંગ દિલની નારીને' અર્પેલો પ્રશસ્તિ અર્ઘ્ય છે.

'વાંછના' વિભાગમાં હજી વ્યક્તિના રાગાવેગોનું જ ગાન ચાલે છે, પણ 'પ્રણય' વિભાગની જેમ તે અંગત નથી 'કયારે' અને 'આત્મદીપોભવ'–સંગ્રહનાં બે શ્રેષ્ઠ ગીતો અહીં મળે છે અને કવિના અનુકંપાશીલ દર્શનના ઉત્તમ નમૂના સરખું 'ન વાંછજે કદી' પણ. સરળ અને અત્યંત મનોવેધક વાણીમાં કવિએ બીજાં માનવોને આશ્વાસનરૂપ થઈ પડવાની માનવની પારાવાર અશક્તિનો નિર્દેશ કર્યો છેઃ

વિશ્વે ભર્યાં કૈંક ભુંડાં દયાઝરા,
ને તો ય દુખી જ રહી વસુંધરા.

અને તેમ છતા પોતાના હૃદયના બે દયાબિંદુનો ઉપયોગ, વાયરલેસની શક્તિ ધારણ કરીને, આસપાસ ચારોમેર ઊડી રહેલા આર્તસ્વરોને ભીતર ઝીલી લઈ લલકારી નાખવા પાછળ કર્યા વગર પણ એનાથી કયાં રહેવાય છે ? ('લલકારી નાખુ.')

'દુખિયાં ભુખિયા' માટે કાંક કરવું તો જોઇએ જ, અને થઇ શકતું કશું નથી, એ અસહાય સ્થિતિ જોઇ કવિ બેસી રહેત તો

ત્રીજો 'સાધના' વિભાગ ન મળત. એ વિભાગના આરંભમાં સાડા-આઠ સૉનેટ (૯ મી કૃતિ સાત પંક્તિની અને સૉનેટની બીડેલી કળી સમી હોય એને અર્ધીં સૉનેટ કહીશું?)-માં કવિ ભાવના-જીવનના એક નવા પ્રસ્થાનનો પરિચય કરાવે છે. વ્યક્તિઓ માટે અને પોતે એક વ્યક્તિ તરીકે વલોપાત કરવો એમાં કાંઇ માલ નથી, સમષ્ટિ માટે અને સમષ્ટિના એક અંશ તરીકે પુરુષાર્થ યોજવો જોઇએ-એવી વિચારની નક્કર ભૂમિ નજરે પડતાં 'નયન ઊઘડયાં'-નો અનુભવ એને થાય છે. પ્રથમ તો 'હતાં નયન બંધ અંધ'. માત્ર

પ્રિયા નયનકીકીમાં જગત આખું સંકેલીને

—પડયાં હતાં. (૧) ત્યાં આંગણે બાલક આવ્યો.

કુટુંબ વસુધાજેવું વિસ્તૃત થતું ભાસ્યું :

થઈ પમરતી સુવાસ ગૃહથી બધે વિશ્વમાં. (૨)

આત્મૌપમ્યથી વિશ્વબંધુત્વની ભાવના સેવવા માંડી. જડ પ્રકૃતિમાં પણ સભતું દર્શન થવા લાગ્યું :

અહો! કુદરતે ભર્યો વિપુલ ઓઘ સાન્દર્યનો

અને ખરેખર નયન ઊઘડયાં એવું લાગ્યું (૩)

પણ એ તો ભ્રમ હતો. આ બહોળા ભાવો સેવ્યા હતા તે વ્યથિત સૃષ્ટિ તરફ પીઠ રાખીને સેવ્યા હતા (૪). કાવ્યાદિકલાઓ, ફિલ્સુફી અને બંધુત્વભાવ એ બધું હવે જગતની મશ્કરી જેવું લાગે છે. અને પોતે ધાનકને ગૃહે ભલે જન્મ ધર્યો હોય, આજે એ ફુટપાથ ઉપર સૂવા કૃતનિશ્ચય થાય છે. કહે છે

અને ગરીબને ગૃહે જનમવા થઇ એવણા (૫)

અને ખરેખર એ ધનિક કુટુંબને છોડી ચાલે છે અને પાછલો વૈભવ યાદ સરખો કરતો નથી. તેમ છતા હૃદયનો કકળાટ શમતો નથી જ (૫). હજી છાયા અને તેજનો ફરક એની આંખે વસતો નથી. રંગ જોઇને તે રાચે છે, પણ વિવિધ રંગોની પરખ એને નથી. સત્ય તો સારા જીવનને

વીંટીને વિસ્તર્યું છે

પરંતુ અહા ! પેખતું ભ્રમિત ચક્ષુનું બિંબણ (૭)

ત્યાં એની સુંવાળી મનમુગ્ધતા હટે છે, મુલાયમ સ્વપ્નસૃષ્ટિ શતખંડ તૂટે છે. વિવિધ વર્ગંગોથી ભરેલા સમાજમાં જુદાં જુદા હિતો નિત્ય સંઘર્ષણમાં રોકાયા છે—એ દૃશ્ય હવે એની દૃષ્ટિએ પડે છે અને એને સાચેસાચ 'નયન ઊઘડ્યાં' એવી પ્રતીતિ થાય છે (૮) એ પહેલાંની મથામણ નકામી ન હતી પ્રિયાની કીકીમાં જગત સંકેલીને રાચતો હતો ત્યાથી સૌ વ્યક્તિઓ પ્રત્યે દયા વહાવી ત્યા સુધીનો ભાવનાપ્રવાસ શુભ પણ હતો, તેમ છતાં તે 'વૈયક્તિક' હતો—વ્યક્તિને કેન્દ્રમાં રાખનારો હતો, સમષ્ટિને નહિ

આ વિચારણા સામ્યવાદને અનુકૂળ છે એ નોંધવાની ભાગ્યે જ જરૂર હોય. અંતે સ્પષ્ટ પણ કર્યું છે .

અને નિરખતું ચક્ષુ વગર રંગનું કૌતક—

તેમ છતા

ન સત્ય, પરખે ન જે વિશદ વસ્તુનું વાસ્તવ (—૯)

એમ વધારે બૃહત સત્ય ઉપર આવીને કાવ્ય વિરમે છે વસ્તુના વાસ્તવને યથાર્થત ન પારખે તે સત્ય નહિ, એ વાત સૌ કોઈને સ્વીકાર્ય રહેશે પણ 'રંગ' (વર્ગભેદ) જોવામા જ યથાર્થ-દર્શન છે એ તો આ કાવ્યમા માત્ર કવિની શ્રધ્ધા રૂપે જ રજુ થયુ છે, અને સૌને એકસરખું ગ્રાહ્ય ન પણ નીવડે તેમ છતા યથાર્થદર્શન માટે મથતા એક આત્માની ભાવનાયાત્રાનુ આ રેખાંકન જરૂર બોધપ્રદ અને હૃદ્ય થઇ પડશે.

'નયન ઊઘડ્યા'માં વ્યક્તિની શ્રદ્ધા રૂપે જે તત્ત્વ રજૂ થયું હતુ તે સમષ્ટિના ઇતિહાસપટમાથી અનિવાર્યપણે તરી આવતા

સત્ય રૂપે 'સાધના'માં આલેખાયું છે. કાન્ત વેદ ઉપનિષદ અને બુધ્ધ-ઇશુની કલ્યાણવાણીની ચિકિત્સાથી ઊપડે છે. ઇશુના ત્યાગનું પરિણામ વર્ણવે છેઃ

કિન્તુ રહ્યાં રંક જ માત્ર બધ્ધ ત્યાં
અને જિતાયાં રિપુ માત્ર ચિત્તનાં,
સત્તા ભયો વર્ગ તણાં ન શોષણ
ગળ્યા, ઘટયાં વા રજ;—

સૈકાઓ પછી યંત્રનો ઉદ્દભવ થયો. પરિણામે ?—

રે માનવી જાગ્રત યંત્રસ્વામી
મટી થયો ક્ષુલ્લક ક્ષુદ્ર બંદી
નિષ્પ્રાણની નિર્દય સર્પચૂડા
વિષે બન્યો ચેતનનાથ ફંદી !

યંત્રસંસ્કૃતિથી ત્રાસીને પ્રકૃતિ તરફ વળવાના પ્રયત્નો થયા એમાં કાંઈ ન વળતાં 'નિસર્ગ ને માનવયોગ અદ્દભુત'' છે એમ માની પ્રકૃતિની અનંત શકિતને નાથવાના પ્રયત્નો થયા. પણ

વધે વધે યંત્ર વધે છ યંત્રણા
વધી રહી માનવતાની યાતના

ટોલ્સ્ટોય-ગાંધી આદિએ વાસનાને મૂળમા જ ડામવા માટે એ સાધનો—યંત્રોને તિલાંજલિ આપવાનો આદેશ કર્યો. પણ બીજાઓ બોલ્યાઃ

રે દોષ શો યંત્ર પરે જ દેવો ?
એ તો બિચારો જડ શકિત ભારો,
ચૈતન્યની ઓજસ ચીનગારી
વિના કદી યે નહિ પેટનારો.
સૌ દોષ છે ચેતન માનવીતણી
સ્વાર્થી ભૂંડી ભીષણ વાસનાનો

પણ આ બધા ઇલાજોથી કાળને જરી સરખી કળ વળી નહિ

> સૌ વાણી એ ભીષણ કંદરામાં
> ફેંકી દઇ કાળ કરાળ ચાલ્યો.
> મથ્યા બહુ સંત મહર્ષિઓ યે,
> છતાં ન પાછી દગ ફેંકવા ઊભો.

અહીં કવિ માર્કસવાદી જીવનદર્શન રજુ કરવા માટે યોગ્ય ભૂમિકા રચાઇ લેખે છે, અને મમરો મૂકે છે:

> યંત્રો નહીં જેમ અનિષ્ટ પંડે
> વૃત્તિ નહીં જન્મતી આપમેળે.

વૃત્તિ પણ સમાજના વિકાસની પ્રક્રિયામાંથી ઉદ્દભવે છે ને ખીલે છે. એ વૃત્તિ-વાસના સ્વયંસિદ્ધ અને શાસ્વત નથી. યુગેયુગે એ કેમ પલટાતી ચાલે છે એનું ઇતિહાસમાં દર્શન કરાવી અંતે એ સત્ય તારવે છે કે 'વર્ગોતણા ભીષણ ઘર્ષણોમાં સંક્રાંતિનાં બીજ અવ્યક્ત સુપ્ત' છે. બુર્ઝ્વા સંસ્કૃતિએ જેમ ફ્યુડાલિઝમ (બાપુશાહી)ની ઘોર ખોદી તેમ બુર્ઝ્વાની ઘોર ખોદનાર વર્ગની ગંજાવર સેના તૈયાર થતી આવે છે એ પણ નિઃસંશય. એ સેના માનવતાને શોષણથી મુક્ત કરશે એ પણ નિઃસંશય. શોષણમુક્ત માનવ પછી પ્રકૃતિનો બંદી મટીને પ્રકૃતિનો બંદો બની રહેશે. આવી સિદ્ધિ માટે સાધનાશીલ એવા સંસ્કૃતિના નવીન અગ્રણીના તેજસ્વી ચિત્ર આગળ કાવ્ય અટકે છે.

> ને એ દગો ક્રાન્ત વડે ઉકેલનો
> વિરાટની ગૂઢ રહસ્ય લીલા
> રૌરો જશે સાધક જાગ્રતાત્મન
> સમાજને, સંસ્કૃતિનો રથી બની.

સામ્યવાદી વિચારણાને કાવ્યમાં મૂર્ત કરવાનો આ કાવ્યમાં સબળ પ્રયત્ન થયો છે અને તે ઘણે અંશે (પ્રથમખંડની શિથિલતા

બાદ કરીએ તો) સફળ પણ થયો છે. અને તો આ કાવ્ય ખરે જ એક સુભગ પ્રયત્ન લાગે છે. આપણી કવિતાએ કેવાં નવાંનવાં ક્ષેત્રો સર કરવાનાં છે તેનો પણ અણસારો આવા પ્રયત્નોમાંથી મળે છે.

આખો સંગ્રહ જોતાં એનું મુખ્ય લક્ષણ તો એનો બળબળતો આવેશ પ્રણય કવિતામાં મસ્તી રૂપે, લાલી રૂપે, મૂર્છાવસ્થામાં પણ ટકી રહેતા એક જાતના નશા રૂપે વરતાય છે. ટાઢી લાગણીઓ-વાળા આ પ્રદેશમાં સદ્ભાગ્યે નરસિંહ અને મીરાં, નર્મદ, બાલા-શંકર અને કાન્ત પ્રણયની લાલી મુક્તકંઠે રેલાવી ગયાં છે, અને આજે પણ કરસન માણેક, સુન્દરમ્, પતીલ અને ઉપવાસી જેવા કવિઓમાં એ કેફ પ્રગટતો જોઇ જરૂર આશ્વાસન અનુભવાય છે. એ આવેશ, સહન કરવાની ઊંડી મૂંગી તાકાત રૂપે પણ વરતાય છે:

તુટે ગાત્રો, હૈયું મુસકતું ઊંડા સાસ ભરતું,
નિચોવી આપું યે જ્વર ઝર્યું એક ડૂસકું ('ડૂસકું')

એને લીધે પદાવલિની પસંદગીમાં લેખકનો પક્ષપાત ઘણું-ખરું પૌરુષભર્યાં પ્રતીકો તરફ ઢળે એ સ્વાભાવિક છે. અને એ આપણી લોલલોલમાંથી માંડ છૂટેલી કવિતા માટે એક અભિનંદનીય ઘટના છે. સમયની કાનસ, મનમોભ, કાળની કરવત, વિસ્મૃતિની વણઝાર, એટલા પ્રયોગો પૃ. ૧૫ ઉપર જ મળે છે. 'ભુંજાવું' શબ્દનો વારંવાર ઉપયોગ, શબ્દચાપડે, જીવનદીક્ષા, ભૂતઉતાર, જેવાં પ્રતીકો પણ નવાં અને તાકાત સૂચવનારા છે. આ પૌરુષભર આવેશ 'સાધના'લક્ષી કાવ્યોમાં તીવ્ર અમળાટ, ઉગ્ર ઉકળાટ રૂપે પ્રગટી રહે છે. એના દૃષ્ટાંત માટે 'લલકારી નાખું' એ શીર્ષક જ પૂરતું છે. માથું ઊંધું ઘાલીને, કોને કેવું લાગશે એમ આડુંઅવળુ જોવાની પરવા સુધ્ધાં કર્યા વગર, હોય તેટલું હૃદયબળ એકઠું કરીને ગાવા માટે મરણિયા બનેલા દુર્દમ્ય ગાયકનું ચિત્ર નજર

આગળ ખડું નથી થતું ? 'ગરિયા,' 'સોવિયેટના લાલ નાગરિને'–એ સ્તોત્રોમાં અને સંગ્રહના ભૂષણરૂપ 'સાધના'માં પણ એ પૌરુષભર્યો આવેશ તરવરી રહે છે.

આ લક્ષણને પરિણામે કવિતાના બહિરંગને–છંદ અને ભાષાને–એકંદરે તાજગી અને સ્વાભાવિકતા મળ્યા છે તો ક્યાંક તોડફોડ અને ઠરડમરડ પણ નથી થયા એમ નથી. 'કલમે કચળતી' (પૃ. ૯), 'અકળામણ ઊંડી' (પૃ ૨૫), 'હસતુ ધબકતુ' (પૃ. ૧૩)–મા છંદોભંગ લયપોષક નીવડે છે એવું બધે જ નથી બનતું, બધીજ વાર એમ નથી લાગતું કે 'એ તો શોભા કલા; ન કલંક એ' 'પ્રથમ બિછાયાં' અને 'ધરપત થતે' જેવા પ્રયોગો, બંગાળી લયનો સ્વીકાર, 'પ્રેમ કહાણી' અને 'ગુર્જરી'ના નવતર લય, વગેરેમાંથી પદ્યરચનાની વિવિધતા અને ફાવટ અચૂક વરતાઇ આવે છે. 'દીપોત્સવી'માં

પડેલા ભૂલાવે
જનોને ઝૂલાવે

ની આતરે આતરે ક્રિયુકિત કથનને સારી ચોટ આપે છે તેવું જ 'ગેમાન્સ'મા પણ બન્યું છે

ભાષાની ઝપટમા 'પ્લવિત,' 'હર્મ્યપ્રસાદની છાદમાં', 'રૂક્ષાવતી,' જેવા શબ્દો ઘસડાતા લગડાના ખેચાય છે એ સહેજ કઠે છે. તો બીજી બાજુ 'ટગટગી રહું,' 'ટમટમકતુ,' 'સુસકતુ ' 'માર્ગું,' 'ડુબડુબે,' 'નીરવ્યા,' 'બ્હાદરો, એ પ્રયોગો તાજગીભર્યાં પણ લાગે છે. અણજાણ ઉપરથી 'અંજાણુ' અને આસુ ઉપરથી યોજેલો 'આસડો' શબ્દ તો ખરેં જ બહુ મૃદુતાવાચક છે. લેખક બીજી ભાષાઓમાથી પણ શબ્દો ઉપાડે છે. એવી પ્રવૃત્તિ ભાષાવિકાસ માટે એક આરોગ્યસૂચક ઘટના ગણાય બંગાળીમાથી 'ઉતલ,' મરાઠીમાંથી

'પરત,' અને હિંદી માંથી 'બિરથા,' 'દૂણી,' 'બિછાયાં,' 'ઝંઝીટ' જેવા શબ્દો ઝડપે છે. 'મુલાયમ સાંજરે,' 'જીવનની બહલાવનહારને,' 'હજાર રાતો હજાર દિવસો. હર્ખીંગે હર્ખીરો' જેવામાં પ્રગટ થતી નવતર ભાષા ભંગી ખરે જ આવકારપાત્ર છે.

આ સંગ્રહના પ્રકાશનથી ગુજરાતી કવિતાના નકશામાં અમારી માઝુમ નદી (પૃ. ૨૭) સ્થાન પામે છે એ ઘટના મને પોતાને તો સૌથી વધુ નોંધ પાત્ર લાગે છે. આમ દરેક નદી દરેક ડુંગર પોતાનો પ્રતિનિધિ કવિ આપે તો ગુજરાત બરોબર ગાતું ગુંજતું થઇ જાય.

અંતે, ભાઇ ઉપવાસી સાધનાજીવનના તાપ વચ્ચે પણ કવિતાને વિસારે નહિ મેલે એવી આશા રાખીએ. આ સંગ્રહ પ્રગટ કરતાં કવિતાને એમની પ્રાર્થના હો કે—

સાંજ સવારી દીપ પેટાવા આવજો પાછા કયારેક કયારે
જીવનની આ બપોરી વેળા ધન્ય થશો આકાર જ્યારે

(વિદાય ગીત)

અમદાવાદ: ૨૧. ૨. ૧૯૪૪.
ઉમાશંકર જોશી

મહત્ત્વના સુધારા.

પૃ.	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૬	૬	અદનો	અદના
૨૮	૯	વન રાન મન	વન રાન રાન
૫૩	૫	હદે	હૃદે
૬૧	૧	પ્રદ	પ્રમદ
૭૯	મથાળું	ઊનયન ઘડયાં	નયન ઊઘડયાં
૯૭	મથાળું	વરાટ પિગલાં	વિરાટ પગલાં
૧૦૪	૧૬	શૃંખલાઓ	શૃંખલાઓ

ચિરવિદાય

સખી! તવ રસાર્દ્ર દ્વાર થકી સૃષ્ટિના રંગ સૌ
શક્યો હું નિરખી.

અર્પણ

માનવતા મહોર્યાં
કો માનવીની દિલભંગ ગાથા
ગૂંથી હદે ભગ્ન, દગે દ્રવન્તી
ને કંપ ભરતી કલમે કથળતી.

એ ભગ્ન હૈયું, દગ એ દ્રવન્તી
ને કંપતી એ કલમે * નિહાળી
ન્હોતી, છતાંયે અનુભૂતિ કીધી
જેણે સુદૂરે રહી અંતરાલે
—જાણે સ્વજનની દિલભંગ ગાથા !

ને આજ સાન્નિધ્ય મહીં સદાના
આવી વસી, કંપ ભરે છતાંયે.
રે, કાવ્યના પાત્રની ક્રૂર ગાથા
સંભારી સંભારી વહાવી આંસુ
મને કરે ના અળગો ક્ષણેક
થવા ચહે જે ન ઘડી ય દૂર
તે સંગાથી સદય દયિતે! અર્પું આ ઊર્મિરંગ

* કલમ પણ

: કથા :

બે મુગ્ધ જીવો
બે સ્નિગ્ધ હૈયાં
સંસારના શ્વાસ થકી અભોગ્યા
ભેગા થયા ભેટી પળ્યાં પ્રફુલ્યા
જાણે સુણ્યાં સ્વપ્ન સમાધિમાં ઊંડાં

ત્યાં એકના 'ફેર મળીશું' બોલી
બાલા ગઈ તાત–નિમંત્રી ગેહે
ઘેરે હતા સર્વ સુસાજ સાધ્યા
ને હાથથી હાથ મિલાવી બાંધી
ગાંઠે ગઠી, કોક અજાણ ઉંબરે
વળાવી દીધી વધુ—કન્યકાને

ખરી ગઈ મુગ્ધતણી જીવારત
શાંતિ થઈ મૃત્યુમુખે ય એને
મુગ્ધાતણી દગ્ધ અપૂર્ણ આરત
ક્યારે ય પૂછી ?
　　　　નવ પૂછશો કદી
એણે કણે લગ્નમિષે ફસેલી
રે મૃત્યુએ ફેંકી દીધેલીને વિષે *

* કથાનો નાયક તો આપઘાત કરીને ય શાંતિ શોધી લે છે પણ પેલી લગ્નમિષે ફસેલી અરે મૃત્યુએ પણ જેને ફેંકી દીધી છે એવી વધુ–કન્યાની કથા તો એથી ય કપરી છે, કોઇ પૂછશો જ નહિ

૧

* 'પ્રિય ! હું જાઉં છું—જાઉં મહામૂલી
જીવનની મુજ થાપણ સોંપીને
હૃદયનું ધન માહરૂ એવું જ
પરત માગીશ આવીશ ત્યાહરે.

હૃદયને બસ એક જ સાંત્વના—
ફરી નવાં રસરૂપ સુગંધ લૈ
જીવનની તવ સ્નેહમયી થવા
પ્રિય ! હું આવીશ આવીશ આવીશ.'

પ્લવિત અશ્રુતણા ખર વેગને
શમવી મિષ્ટ સુધામય ચુંબને
વ્યથિત હૈયું જરા્ં બહલાવીને
પ્રથમવાર વિદાય દીધી તને.

સ્વજન જાય—જવું જ પડે યદિ—
ફરી સુમંડિત રૂપ પધારવા.
સખી ગઇ, પણ નિશ્ચય આવશે
— હૃદયને મુજ એક જ સાંત્વના.

* આપઘાત કરવા સમેની કથાનાયકની મનોવૃત્તિનું ચિત્ર આખા કાવ્યનો મુખ્ય ધ્વનિ છે કથાનાયકનું માનસ સંપૂર્ણ મધ્યમવર્ગી આવેશપ્રધાન તરંગી યુવકનું છે. શરૂઆતની આ બે કંડિકાઓ, નાયિકા તાવનિમંત્રી ઘેરે જાય છે તે વેળાની તેની વિદાયવાણીની સૂચક છે.

દિવસ જાય અને રજની જતી
જગત ચંક્રમણે ઝડપી ગતિ—
મહીં ઘણું ઘસડાઇ જતું નથી ?
ઘણું ગયું, તવ કાલ ગયો વીતી.

ઘણું ગયું—તવ કાલ ગઇ ભૂલી ?
પણ હશે ક્યમ ભૂલી તું આપણી
વિશદ જીવનની મધુરી સ્મૃતિ ?

શુચિ સુવાસ ભરેલ સવારમાં
રખડતાં ફરતાં કદી આપણે
નિરખતાં જલવીચિની આવલિ
જતી સુદૂર અને અથડાઇને
તટપરે ફરી આવતી પેખતાં
હરખથી ઉભરાતું હયું તદા

ઉભયનું. નહિ યાદ તને, કહે ?

મધુર કોક મુલાયમ સાંજરે
મુજ અગાસી મહીં, સખી ઊભીને
નિરખતા દિનઅસ્ત પુકારતું
કિરણ આખરનું, રડતું નભ.

વદી જવાતું ઉભે થકી તે ક્ષણેઃ
'અહ ! સવાર પછ્યે ફરી ઊગશે
કિરણ એહનું એહ, તું ના રડ.'

ક્વચિત રાત પડી, ન પડી તહીં
ગગનને પટ શ્યામલતા થઇ.
વિમલ ચંદ્રની બીજકલા કહીં
જતી રહી ક્ષણમાં ? હું વિચારતો
ધવલ હર્મ્યપ્રસાદની છાદમાં
નભ જડેલ વિષાદદગે ઊભી.
સ્વજન ! તે ક્ષણ ક્યાંથી લપાઇને
નિકટ આવી લળી તું વદી ગઇ:
'ક્ષણ ઊગી, ગઇ આથમી ચંદ્રિકા
ત્વરિત એ બની ફુલ્લ પ્રકાશશે;
જગતને, નભને નવરાવશે
પુલકચિત્ત પ્રભાન્વિત પૂર્ણિમા.'

સખિ ! હજાર હજાર સમે ઉભે
હરખમાં રટતાં બસ એનું એ—
'વિરહ શાશ્વત ના, પણ કેવળ
મિલન શાશ્વત; ઓ જગ ! મા ભૂલ.'
જગતની પરવા ન હતી મને
વિરહનો ભય ચે ન હતો તને.
મિલન શાશ્વત—જીવનનો જય.

ફકત રંગની લિજ્જતની ભૂખી
દગ પટાવત આપણ ચિત્તને ?
ફકત મુગ્ધ પ્રલોભનનું ભૂપ્યું
ચિત પટાવત આપણ બુદ્ધિને ?

નવ હતું નિરખ્યું કદી આપણે–
નભવિતાનથી તારક જે ખર્યો
ફરી કદી નહિ સ્વસ્થ બન્યો નભે ?

નહિ કદી ય અહો સમજ્યાં હતાં–
તૃણ ગયું ઉખડી ધરતી થકી,
ગયું–સદાનું ગયું ઉખડી ઉડી.

ફળત માનવીની મનકામના
હત ન વિશ્વ દુખી ન દયામણું
હત શું કામ તું આમ દૂરે પડી ?
અહ ! શું કામ હું આમ રહું રડી ?

સખિ ! સદાય થતે મનનું ચહ્યું
પ્રિયવિયોગની નિષ્ઠુર રાતડી
કદી ન ઊગત રે નભ માહરે.

જીવનની કપરી કરપીણતા–
તણી ન્હતી ગમ આપણને જરી
ફકત પ્રેમ હતો, હતી મસ્તી, ને
ફકત મુગ્ધ હતા હૃદયો ઉભે.

પ્રથમવાર જ આખરની થશે
પ્રિય ! ન કલ્પ્યું હતું કદી આપણે.

૨

સુખ ગયું, સુખનું સપનું ગયું
દુ:ખ રહ્યું, દુ:ખનું રડવું રહ્યું.
પ્રિય જતાં પ્રિયનું સ્મરણું રહ્યું
પણ ન જીવન જીર્ણ પ્રફુલ્લિયું.

સમયની ક્ષુર કાનસ કારમી.
દરદ દુ:ખ પ્રમાદ ભુંસી જતી ?
રસ સુગ્રુહ સભાગ બની બની
જીવનની અકળામણ વીંધતા ?

નવલનૂતન ભાવ મનોરથો
પ્રબળરૂપ ધરી પગ માંડતા ?
વિગત પ્રેમની નિષ્ઠુર વેદના
દલિત પુષ્પસુગંધ સમી શમે ?

નવ શમી મુજ આંતરવેદના
ક્યમ પ્રમાદ શમે ન હજી, પ્રિયે ?
દિન જતાં બિરથા બમણી બની
બદનસીબની છાંય દૂણી કરે.

કઠણ કાળની કરવત કેમ ના
હજી ઘસાઇ નહીં મન મોભપે ?
સુખદ વિસ્મૃતિની વણઝાર શે
સ્મૃતિપટે મુજ ના હજી ઊતરી ?

રસ અનેક સજાગ બની બની
ક્યમ હજી નહિ જીવનને લસે ?
કપરી વાસ્તવતા બધીએ મળી
ક્યમ ન દુઃખવિષાદ નિવારતી ?
જગતની ફિલ્સુફી નહીં મને
જીવનનું સુખ સાંત્વન દૈ શકી.

'જીવનની બહલાવનહારને
જીવનથી અળગી કરવી નથી.
અવર ફિલ્સુફી કો રટવી નથી,
અવર કોઇ સ્પૃહાય રહી નથી.

મનુજને મનનું મળ્યું માનવી
મન રહે ઉછળી ગરજી હસી
મગન હું થઇ જીવત મોજથી.
કમલ કોમલ કાદવમાં ઉગે
મૃદુ ગુલાબ જીવે શત કંટકે
જીવત એમ ઉભે સખિ ! સાથમાં.

કમલ તું, દળકાદવ હું ભલે,
પ્રિય ! ગુલાબ તું, કંટક હું ભલે;
જીવત આપણ કેવળ સાથમાં
જીવનની ખુશબો ભરી બાથમાં
જીવનની ફિલસૂફી બધી પછે
રટત આપણ બેઉ નિરાંતમાં.

પણ ગઇ તું, ગઇ તું–સદા ગઇ!
દિલ દિલાવર યાર જતી રહી
પ્રણયીને રઝળાવી દઇ ગઇ.

૩

નથી દુખો દુખરૂપ રહ્યાં હવે
નહિ સુખો મુજને સુખ દૈ શકે.
ફકત તું સુખ, તું દુખરૂપ જ્યાં
અવર દુઃખ ન દુઃખ, સુખો કશાં?

જીવનના સહુ મોહ મનોરથો
ફકત તું જ જતાં વણસી ગયા.
જીવનના સહુ શોખ સુખો રસો
ફકત તુંહિ મળ્યે વિલસી જતે.

જગતથી મુજ જીવન સાધતી
તું જ હતી મમતામયી શૃંખલા
તવ જતાં ગઈ જીવનની ધૃતિ
અનુભવાવી શકે નવજીવન?

જગત શીદ અને જીવવું કશું?
અવળ દેહની કેવળ વેઠ એ.
ફકત દેહનું જીવવું—જીવન—
નહિ મને લવ માન્ય હતું કદી.

પ્રણયની તવ અગ્નિશિખા મહીં
પ્રખર કાર્યની જિંદગી મે, સખી,
ચહી'તી ચંદનશી બહલાવવા.
પ્રણયનો પણ અગ્નિ બૂઝી જતાં
કજળી જિંદગી; કેવળ રાખ આ.

જીવનની તવ થાપણ સોંપીને
ક્ષણ વિદાય લઇ તું ગઇ હતી.
નવ થઇ તવ પૂર્ણ ક્ષણેક એ?
ચિર વિદાય લઉ છું, ક્ષમા પ્રિયે!

૨૦-૭-૩૭

: નયનોત્સવ :

તને ટગટગી રહ્યું લખસવાર સંખ્યા અને
ઉમસવિલુ કલાંત ચેતનવિહીન ગાતો બધી.
તને નયનમાં ભરી, તવ અગાધ નયનોમહીં
ચહ્યું સકળ સૃષ્ટિસંગ સહચાર હું સાધવા.

સખી ! જગતમાં બધે નયનતપ્ત મારાં ભમ્યાં
સમસ્ત જડ સૂક્ષ્મ ચેતન વિરાટ ફેંફોસતાં;
કરી સતત સાધના–'અવરને કરું પોતિકાં.'
અને સ્વજનને સજી દમન દેહનાં બહુ કીધાં;
વિરાટ પ્રભુતાતણો પથ છતાં રહ્યો દુર્લભ !

તહીં સુભગ કો સવાર મુજ જીવને ઊઘડી
દલે દલ પ્રફુલ્લમાં* તવ સુરેખ દેખી છબી.
સખી ! તવ રસાર્દ્ર દ્વાર થકી સૃષ્ટિના રંગ સૌ
શક્યો હું નિરખી; ભૂલું સ્વજનને–તને કેમ હું ?

કહે, ક્યમ પછી ન રાતદિન મીટ માંડી, તવ
ગમે ન મુખ દેખવું ? ઊજવું કાં ન નયનોત્સવ ?

૮-૪-૩૧

* પ્રફુલ્લિત હૃદયદલમાં

: મિલન આતુરાં :

પ્રભા પ્રકટતી હતી. સુભગરંગ કંકાવટી
ધરી કરપુટે, ઉષા હૃદયનાથ સત્કારવા
જતી નભપટે, મનોમનમહીં સમુલ્લાસતી;
અને મુદિતચિત્ત સૂર્ય રતરાગ શૃંગારમાં
ભરે પદ યથેચ્છ. રે ! મિલનયોગ જામ્યો તહીં !

ન્હતાં હૃદય આપણાં મિલનઆતુરાં શું સખી ?
ન્હતી ઉછળતી નદી અટલ સ્નેહ–સિન્ધુપ્રતિ ?
હતાં નિરખતાં સદા શુભ મુહૂર્ત શુક્લાર્ધની
વિલાસરજની ભણી, અદૂર એ ક્ષણો યે થઇ;
અને હરિતવર્ણ મંડપ અશોકપર્ણે લચ્યો.
રચ્યા કુસુમ કુંકુમે અખિલ અક્ષતે સ્વસ્તિકો;
રહી નવ મણા કશી, ક્ષણ ન અર્ધ બાકી રહી;
તહીં જવનિકા પડી–અમ વિયોગની રાતડી !
પડી જનનીહાક ! રે, મિલનયોગ જામ્યો નહીં !
ખરે, જવનિકા પડી અસહયોગની માતની.

સખી ! શબ્દ માતના; પ્રણયપૂર જ્યાં ત્યાં ઠર્યાં.
ઠર્યાં જ, ન વિલોપિયાં, ઉછળતાં સદા યે રહ્યાં
પ્રચંડ જલધોધ શાં પ્રબળવેગ; તેં ના સુણ્યાં ?

હું તો ક્ષણક્ષણે સુણું વિરહવેદના તાહરી,
હું તો સતત નીરખું કનકકાય ફિક્કી પડી,
હું તો અનુભવું નિતે અણસહાય તું બ્હાવરી.
અને મુજ ગતિ, પ્રિયે ? તરલ નાવ કેરી કથા ?
ડુબે ડુબડુબે છતાં ડુબતી ના: સદાયે વ્યથા !

પણો પરવશે હું, ને પરવશે પડી તુંય, રે–
પડી પરવશે જ જ્યાં ભરતમાત, શાં આપણે ?
કદીક મળશું અને અમિલનેય વર્ષો વીતે,
વીતે સકળ જિંદગી, તદપિ દુઃખ શેનું પ્રિયે ?
—વહે હૃદયમાં સદા વિમલ ઉત્કટ સ્નેહ જો.

૧૯૩૩

: પ્રથમ બિછડ્યાં :

કદી હૈયું તારું બળીઝળી ઉઠે
ને નયન મુજ ખારાં દવ ભરે
રે! સહજ ગણું હું, તું ય ગણજેઃ
—પ્રથમ બિછડ્યાં આપણુ ઉભે.*

હશે કો હૈયું ને નયન કદી ના આર્દ્ર નિઝર્યું!
અરે! હૈયું ના, પથ્થર; નયન ના, કાચકણિકાઃ
—પ્રથમ બિછડ્યે યે નવ દ્રવ્યાં!

૧૮-૮-૪૧

* બંને

: ન કલંક એ :

કુટિલ જગની કૂડી દૃષ્ટિથકી ડરતી હતી
પ્રણયદુખની આકેરી કલ્પના ગમતી ન'તી
શયિત હૃદયે તો તું શાને ફરી સ્પરશી ગઇ?

મુંજ હૃદયને જાણે ના તું? પડી લત ટેવ કે–
કવચિત વરસ્યું એકાકી તે ફરી કદી ના ચૂકે;
નિત વરસતું છોને નાંહીં બને પણ આર્દ્રતા
અવિરત વહે જન્માન્તે યે, મુહૂર્ત મળી જતાં
ગહન પટમાં છૂપેલું એ વિલંબ નહીં ચહે;
પ્રગટ ગરવો ઘો ઘો ઘો ઘો મહાનદ ઊછળે;
ઉભય તટને તોડે ફોડે ધરિત્રી રસાતળે;
બસ અવગણે સર્વે બન્ધો ન· સંયમ એ સહે.

અદય થઇને દાબ્યું હૈયું બીજું પણ શું કરે?
અદય થઇને દાબી રહેવું હજી ય કહીં લગે?
પ્રણયરસની મોંઘી પૂંજી પવિત્ર સુગંધિતા
અણકુદરતી લજ્જા ભારે રહી કરમાવવી?
જગતદમને ગોંધી રાખી વૃથા જ ગુરાવવી?
–પ્રકટ વિહરે છોને નિશ્ચે પ્રણા અકલંકિતા.
પ્રમદ વયની જુવાની, તે કદી ઉભરે ય, ને
મહદ નદશી છોળો ઊડે ઉલે ડુબિયે ભલે.
પ્રણયશશિની એ તો શોભા, કલા: ન કલંક એ.

☆ ૨૪–૨–૩૪

: અજંપ્યો આત્મા :

સખી! સ્પર્શું ચૂમુ, અધિક બલ આશ્લેષમહીં લૈ
તને હૈયાહૂંફે નયનઅમી રેલાવી રીઝવું
અને તારાં ગાત્રો મુજ શરીરમાં, આત્મ હૃદયે
ભરી દૈ ઉન્માદે, અકથ અણજંપ્યા જતનથી
તને બાંધી દેવા અજબ ઉત્પાતો કરી રહું.
વળી એ સૌ પાછા સઘન દૃઢ બંધો શિથિલ થૈ
તને આત્મીયાને અવર ગણીને દૂર કરતા;
અને આ ચક્ષુ યે—ઘડીક પૂરવે જે ચમકતા
અને આ બાહુ યે—ઘડીક પૂરવે જે પસરતા
ઊંડી ઊર્મિછોળે, ક્ષણ પછી ફિકાં સ્તબ્ધ બનતાં!

પૂછેઃ 'શાને એવું ?'
તને યે શું કે'વું ?
ઘવાયા હૈયાના ઘડીક ઘડીના વૃત્તિપલટા!
અજંપ્યા આત્માના અસહદહ દાવાનળ ઊંડા.

૧૦-૪-૩૬

: રખેને :

રખેને ઝંખેલા પ્રણયમિલને થાય અવળું;
દબાવી તોફાની દરદ દિલ, ઓઠે સ્મિત કરી
સખી! મૂંગો બેઠો, તવ મુખ ભણી મીટ ભરીને;
— અને ત્યાં એ મૌનસ્મિતમહીં થયું વ્યક્ત સઘળું!

રખેને વાંચ્છેલા મિલન રસરંગે ક્ષતિ પડે;
દબાવી દૈ ને હું ક્ષતહૃદયની આરત બધી
સખી! આઘે બેઠો, તવ કર રખે સ્પર્શું ભયમાં;
— અને એ બેહાંમાં પ્રકટ થઇ અકળામણ ઊંડી.

રખેને આ છેલ્લી પ્રણય ઘડીએ કોક નગણી
ઘવાયા હૈયાની પ્રખરતમ જ્વાલા રહી રહી
ભભૂકી ઊઠે, ને તવ હૃદય બાળે અમસતું
ગણી, બેઠો મીંચી નયનદ્વય, માથું નત કરી:
— અરે! એ મીંચેલાં નયનયુગલે કહી દીધું બધું!!

૯-૫-૩૮

: વજ્ર રમણીને :

પ્રિયે ! હાર્યો ? મારો પ્રણય અધુરો સાબિત થયો
તને જીતી લેતાં અખુટ જલઅબ્ધિ ખુટી ગયો ?
ભલે, હાર્યો; મારી નવ કરી શક્યો હું કદિ તને.

ખરે ને'તું કલ્પ્યું, હ્રદયબળ પ્હેલાં અનુભવ્યું
હતું મારું મેં યે; નવ કદી શક્યું કો હજી લગી
ઉથાપી કે ખાળી હ્રદય વહતો ઘોધ અદનો;
અને એ આશાએ હજી લગી જીવ્યો હું ગરવથી.
છતાં આજે તું સૌ અફળ કરી ગૈ; ધન્ય જ તને ! !

પ્રિયે ! જીતી ? રે'જે અમર વિજયે તો વિજયની.
જીતેલી જીતોને પ્રણયરસરંગે રંગદી દૈ
રખે જીત્યું તારું અફળ કરતી—રે, લજવતી.
સદા રે'જે જેવી અણઘડી રહી વજ્ર રમણી
અને આ હારેલા ઉપર ચિર હાસ્યે મલપતી.
મને મારૂં એથી રજ નહિ સખી, લાગી શકશે.
ભલે હૈયું દાઝ્યું, દરદ નહિ એનું ભૂલી શકે.

મને પણ હમેશ એક દિલમાં રહ્યા સાંત્વના—
'હશે વિજય પ્રેમનો, વિજય તો મને લાધશે.'

૧૯૩૭

: અમર સ્મરતી વિસ્મૃતિ :

પ્રણય સ્મરણાં સર્વે તારે ભુલી જ જવાં, પ્રિયે ?
ગત સમયનાં સ્નેહાંકુરો દહે છ તને હવે ?
હિમજલતણું બિન્દુ બાળે સુકોમળ પુષ્પને;
મૃદુ હૃદયને કાં ના બાળે અસહ્ય વ્યથા, કહે ?

નહિ અવર કો રસ્તો સૂઝે, ભલે જ ભુલી જજે:
પ્રયણપથમાં હારેલી તું, નિરાશ નહીં થજે;
સદય નયને ગદ્દગદ કંઠે 'ક્ષમા' ન ઉચારજે;
રટણ કરતી ચાલી જાજે ક્ષણે ક્ષણ એજ કે–
'પ્રિય સ્વજનને ભૂલી જાઉં હું વિસ્મૃતિપંથ પે;
ક્ષત હૃદયના ઊંડા ઘાવો હું ધોઉં ન આંસુડે.'

જડ જગતમાં ઘેર્યો આત્મા રખે રટવું ભુલે;
પ્રતિપદ સખી ! ઊભીને તું ફરી ફરી ગુંજજે :
'પ્રણય સ્મરણાં સર્વે મારે હવે ભુલવાં' અને
અમર સ્મરતી વિસ્મૃતિમાં ભલે પછી તું ઝુરે.

૧૪-૧૨-૩૪

: પાછલી સ્મૃતિ :

૧

જુવાની ભર જેમની હૃદયની મર્મવ્યથા ઊભરે
પીડા અંગ અસહ્ય થાય અતિશે, રક્તાશ્રુ નેત્રે ઝરે;
તારો કેશકલાપ કામણભર્યો, તારા કુંળા હસ્તને
આરાધું સ્પરશું ચુમું શિર ધરું, રાત્રી બધી નીરખું
દેવી! દિવ્ય દયા સુધા રસ ભર્યું સાન્નિધ્ય મારે ઘણું.
દાવાગ્નિ પણ શાંત થાય ક્ષણમાં, મારું તહીં શું ગજું!

૨

બપ્પોરા–વયની વિષાદ સરિતા આઘિડની ઊભરે
અક્રર્મી મુજ ગાત્ર સૌ તરફડે, દેવી જતાં ક્યાં ઢળે!
નેત્રો ચે વન રાન મન ભટકે સૌભાગ્યહીણા જગે;
ત્યારે—કાવ્યપ્રિયા! કલારસપ્રિયા! તારા પ્રિય સ્પર્શથી
તારી પ્રૌઢ પ્રભાભરી મધુમયી વાણી પ્રસન્ના થકી
અંગારા પણ બૂઝતા; હૃદયનું શું પૂછવું ત્યાં પછી!

૩

કિન્તુ, ઉજ્જડ આખરી શિશિરની રૂક્ષાવતી જિંદગી–
ટાણે ઉગ્ર પ્રચંડ અગ્નિ ઝરતી હોળી ભભૂકે યદિ;
ત્યારે—જીવનને શું માત્ર ભમવું રહેશે નિરાશાટવી!
શું મૃત્યુપટ–પાથર્યાં કફનથી ઊભી થઇ સંસ્મૃતિ
વીલા જીવનની, નહીં મરણને મીઠું કરી એ જશે!

૧૯૩૪

: છબી :

સત્તર વરસે છબી આજ આ રહી નજરને બાંધી
કેમ કરીને કામગરા આ હાથ પરે ચઢી આવી ?
આવી વ્હાલી, સત્તર વરસે ? ભલે આવી પિયારી
જીવનની આ સંખ્યા જોવા; તારી યે બલિહારી.
આવ પિયારી ! ભલે આવી તું, આવ અહો, મતવારી !

સત્તર વરસે છબી તાહરી ઊંડી આંખે વળગે
હતી તેહવી અને તેહવી હજી લગ તું તો છો રે !
અને હું તો, જો, બુઢ્ઢો થઇને બોખો યે થઇ ચાલ્યો.

પ્રિયા ! ગઇ તું એજ એક નહિ, બે નહીં, બાર નહિ રે
હજાર રાતો, હજાર દિવસો—હજ્જારો હજ્જારો
રાત દિવસ આ આંખો અંગો શોષાયાં ભુંજાયાં;
સદા અજંપ્યાં સવાર સાંજે, બપોરે, રજનીએ
ઝુર્યાં રોયાં અને ફકત તવ ધ્યાનમહીં પ્રોવાયાં.
સદા ઝંખતાં: કોક સવારે છુપાયલી તું ટહુકશે;
રસ્તે જાતાં અગર નજરની આડે ઊભી હસશે.
અગર પૂંઠેથી ચુપકીથી તું આવી આંખ દબવશે,
કે હું સુઉં તે ઘરના નળિયેથી ટપકી પડશે;
પણ તું નક્કી ગમે તહીંથી આવી આગ બુઝવશે.

મૂર્ખ હું કેવો ? અબુધ હું કેવો ? ગયા પૂઠે બસ રોયો !
એક દિવસ નહિ, ચાર દિવસ નહિ—યૌવનનો રસ ધોયો.

જગત કે'તું'તું મને 'અસ્યા આ ધૂળધોયાનો ધંધો,
ગયું ન પાછું કદિ યે આવે, રહ્યો હજી તું અંધો.'
ખરે ન સમજ્યો, જરી ન સમજ્યો, વીત્યાં વરસો વરસો
ગયું જીવનનું ભોગવવાનું, છતાં નહીં હું ચેત્યો !

વરસ વીત્યાં ને વીત્યું યૌવન, હું પોતેયે પલટ્યો;
ઉદ્યમવંતા વિશ્વે મજને કર્તવ્યોથી લપટ્યો.
રહી જિંદગી બાકી મારી યંત્રની જેમ ગુજારું;
રહું ભૂલીને ગતજીવનને-જાણે એ સપનું'તું.
ને આંસુની ધારે આજે તને ન જો નવડાવું,
'પ્રિયા ! પ્રિયે !' પોકારે આજે જો ના ગાંડાં કાઢું,
ઝુરી ઝુરીને આજે આંખો ના તું-કાજ વહાવું—
ક્ષમા તું કરશે ? રોષ ભરાશે ? કહે તું સાચેસાચું,
નગણો, નિષ્ઠુર અને ભુલકણો, દ્રોહી કહી ચીડાશે
કે આ સ્વસ્થ બનેલા સાથીને તું આશીષ દેશે ?

રે આ હજીયે હૈયું મારું ધડકે છબી નિરખતાં
ને ઇચ્છે : 'એકાદું બિંદુ ઢાળી શકું જો હમણાં !'
ખરે શકત તો ધન્ય માનતે; પણ રે આંસુ ક્યાં છે !

ને મેં લુખ્ખી આંખ વડે જ્યાં ચૂમી છબી પ્રિયાની
આંખોમાં એણે આહ ક્યાંથી ભરી દીધી જલધારી !
સત્તર વરસો પ્હેલાં જેવી નદી શ્રાવણી વ્હાવી !!

૧૦-૧૧-૩૮

☆

: તદા :

સખી! જીરણુ આ શરીર બનશે, જુવાની જશે:
કદી હૃથળશે અખૂટ રસની ભરી નિર્ઝરી.
હને નહિ કશું રહે—સ્વજન સ્વાસ્થ્ય સંપત્તિ જે
વિલાસભર જિંદગીતણું તણુાંત રેખાંક જે.

ભલે સુખ બધાં વીલે: સુખની બાતની શી તમા ?
ન દુઃખ દુખરૂપ જો ઉભય આપણે સાથમાં.

હજો દુખ હજાર—જે, વસનવાસહીણાં બની
ભૂખ્યાં ભટકશું વનોવન. અહો! તું થાકી જશે ?

અને શું સ્મરશે સુખી સમય આગલા પ્હોરનો ?
કૂંળું કકળશે હયું દુખદ જિંદગીભારથી ?
પ્રિયે! લથડશે પગો ? કથળશે નસો ? ત્યાહરે
ઉઠાવી મમ સ્કંધ છાણુંપર અંગ કરમાયલું
ઘુમીશ દિનરાત હું, ખભું દુખે અને બેવડી
વળે ગરદને; ભલે, રગત વ્હે પગો બેઉથી.

છતાં ઘુમવું એ જ એક સુખ સ્વાસ્થ્ય સંપત્તિ જે.

૧૯૩૮

: ઘરપત થતે :

*હોડી હેલે ચઢી ને ગહન જલનાં વ્હેન તોફાન જાગ્યાં;
હૈયું હેલે ચઢ્યું ને મહદ મદનાં ઘેન જાગ્યાં ઝઝૂમ્યાં;
જાણ્યું—'સંગ્રામ જાગ્યો'; ઘરપત થઇ જીવને—'તું છ સાથે';
ને મેં જોયું નમીને તવ મુખભણી સંમતિ મૂક માટે.
ત્યારે—ત્યારે—પ્રિયા ઓ! પ્રથમ પ્રથમે જોઇ મેં શકિત મારી
ને સૌ ઝંઝા તુફાની અડગ ડગ થૈ આપણે ગ્યાં વટાવી.
જીત્યાં સંગ્રામ સાથે; વિજય વરવાની હવે આવી વારી.

ઊંચે આભે અડીને રજતરજ લૈ ચંદ્રને ચુંબનોથી
ત્યારે રંજાડતી'તી પ્રમદરજની જીતનાં ગીત ગાતી.
ને હું નીચે નમીને વિજયીલલના—ઓપ્ડપે ચંદ્ર ચોઢું
ત્યાં તો—ત્યાં તો નિહાળું—
ફૂંળી કાયા ઝૂકેલી, શ્રમિત વદના, આખરી ઊંઘ લેતી!

પ્યારી! આ શું સૂઝ્યું? રે, વિજય વરવાની રહી નોં'તી હોંશ?
જીત્યાં સંગ્રામ સાથે. અધવચ તજી 'તું' જશે ન્હોતું ધાર્યું.
તારે હૈયે થયું ના?—ઘરપત થતે જીવને—જો હું સાથે!

ઓગસ્ટ ૧૯૩૭

* છને બદલે પાચ લઘુ છે એટલે સ્રગ્ધરા મટી ગયો ખરો, પણ કાવ્યપ્રસાદમાં ક્ષતિ નથી થતી એમ સમજી સ્રગ્ધરાને પકડી રાખવા પ્રયત્ન નથી કર્યો.

: ડૂસકું :

પણ રાત્રીરાણી સહ લડી પડી રે અમસતી
મીઠી સંધ્યા-કન્યા ડુસકુ ભરતી પોઢી ય ગઇ

અહીં મારે—શ્યામા સહ અમમતો હું ય ઝગડી,
ખિજાઇ બારીથી અલગ થૈ શય્યામહીં ઢળ્યો.
અને એ તો મારી જડ થડ બની બેસી જ રહી.

થતુ એવુ તો કૈ સમય નહતુ આજે કશુ નવું,
સવારે 'રોટી'ની ફિકરમહીં સતાપિત છવે
સુતો'તો નિત્યે હુ શ્રમભર, બધા તાપ તજીને,
નહીં કિન્તુ આજે નિંદર ભરતા નેણ, લમણા
દુખે, શબ્દો ગુંજે 'શિદ ઝગડ્યુ રે સ્વજનથી ?'
અને ઓથારોના થર વિતરતા ચંડ સ્વરૂપે
ચઢી આવે મારા વિવશ દુબળા દેહ ઉપરે.

ઊઠુ ચોકી—હે, ક્યા શયિત દયિતા ? રે, વલવલું
ધણી-ધર્મ-પ્રેર્યો ઘનવનમહીં જેમ રઝળ્યો,
પ્રિયાયોગે ગાડો નૃપ નળ, હુ યે એમ લથડુ

(અરે, મુર્ખા જીવા ! નિરખ ચખની સંમુખ જરી,
પ્રિયા તારી બેઠી હજી ય નથી શુ બારીમહીં કે ?)

અને મેં સ્વામીએ સમીપ જઇ આશ્વાસનભર્યાં
સુશબ્દે સંબોધી—
'અહો! એવું તે શું કહી દીધું છ કે આવું રુસણું!
અરે, બે હાંલ્લાં યે કદિક પડી પાસે ખખડતાં.
રિસાવું રોજે તે જીવનભર શું પાલવી શકે?'

વળી અર્ધાં ઘેર્યાં નયન મુજ બીડાઇ વળતાં
ઊડી તંદ્રા ઘેને; ઉઘડબીડ ઓષ્ઠો બડબડે—
'કહે' વાંછે તું શું? બજવું કુરનીશો યદિ ચહે.
જરા જંપી સુવા સદય બની દે એક ઘડી તો!
શિરે ચિંતાઓની ગઠડી ગહરી ઓછી કપરી
ઉમેરે એમાં તું ઘડી ઘડીમહીં રીસ કરીને?

અને સંતાપેલા
ચિતાચિંતા ભુંજ્યા
તવાયેલા મારા જિગરથી સર્યું એક ડુસકું.

હશે સુણ્યું એણે?
નહીં જાણું કેમે.

ખુલી આંખો પ્રાત પ્રથમ સુણ્યું એકાકિ ડુસકું.
અને ચોંકી પાછું પડખું ફરી જોયું. પ્રભુ કશું!

વિના પૂછયે સંધું પ્રગટ ,અહતાં એક ક્ષણમાં :
ઝમેલા આંસુના ઢગથકી હતું અંગ ચીકણું;
પહેરેલાં વસ્ત્રો બરછટ અને ચાદર ભીની

ગુમાની તું કે હું ?
પૂછું આ મોઢે શું ?

પ્રિયે ! તારી વીતી ક્યમ કરી હશે આખી રજની ?
અરે, આ જીવ્યાની અગણ બધી રાતો પણ હશે
વીતી તારી કેવી ?

ત્રૂટે ગાત્રો, હૈયું સુસકતું ઊંડા સાસ ભરતું;
નિચોવી આખુયે જીવતર ઝર્યું એક ડુસકું.

૪-૧૧-૪૦

નહિ મળેલા સંગી સાથે*....

આકાશભર્યાં તારલામાં આ મારો તારો કોઇ ?
આભાસભર્યાં આભલામાંહે મારો આધારો ક્યાંય ?
પૃથ્વી ભર્યાં પ્રાણુમોઝારે મારું માણસ કોઇ ?

હૈયું ઘડી હારવાનું ના ?
આંખડી ભરી રાચવાનું ના ?

સભર ભરી સૃષ્ટિવચ્ચે શૂન્ય જીવન લેઇ
'નહીં મળેલા' સંગી સાથે નાચવું થેઇ થેઇ !!

૮–૫–૩૫

* સરખાવો ટાગોરની એક નીચેની પંક્તિ, બાકીનું સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર છે.

আকাশভরা তারার মাঝে আমার তারা কই ?
ঐ হবে কি ওই ?

: પ્રેમ–કહાણી :

૧

ખીલ્યું નો'તું ફૂલ
કર્યું નો'તું મૂલ
ત્યારે હતી તું મઝાની
ઓરે! ઓરે! ઓ અજાણી!
આજે ખીલ્યું ફૂલ
થયું તારું મૂલ
બની ત્યારે તું ગુમાની
ઓરે! ઓરે! રૂપરાણી!

૨

હતી કૂંળી કળી
વાયુ લ્હેરે લળી
મ્હેકી ઊઠી'તી રસાળી
જાણે ભારોભાર ઉજાણી
ગંધભારે ભરી
વાયુશિરે ચડી
પૃથ્વીખોળે પડી
હાય! બની તું ધુળાળી
કોએ તને ના પિછાણી!

૩

આછી પીંછી થકી
અરુણે રંગી'તી
ખિલાવી'તી દેહ રૂપાળી;

તેજપુંજ છબી
બપ્પોરા રવિ
બાળી ગયો દેહ સુંવાળી
હાય! કેવી પ્રેમ-કહાણી!

૧૯૩૪

સાર્થક કર....

સાર્થક કર હે, પ્રિય મમ! સાર્થક કર હે
જીવન મમ સાર્થક કર હે!
તવ વિયોગની બિરથા
ક્ષણક્ષણની વિહ્વલતા
સાર્થક કર હે..............
પ્રિય મમ! સાર્થક કર હે!
સાર્થક કર હે! જીવન મમ સાર્થક કર હે!
મમ ઉન્નત જીવન-ધ્યેય-પથે
તવ સાથ સહાય સદાય પ્રિયે!
છો દુશ્મન આડ કરે
લખ કંટક પંથ ભરે
ને અંગ અંગથી રંગ લાલ મર મારગને ભીંજવે
દિલ હિંમત તોય બઢે
તવ સાન્નિધ્યે, સુપ્રિયે!
સાર્થક કર હે! પ્રિય મમ! સાર્થક કર હે!
જીવન મમ સાર્થક કર હે!
તવ સાથ વિના, સુપ્રિયે!
આ ક્રૂર વિયોગ-દિને
રે પંથ દૂર ને ચઢાણ ઊંચો-એકલ એકલ રે!
ચઢવા બલ વીર્ય તું દે
મમ ધૈર્ય તું દે
દિલને પ્રિય! હિંમત દે.

સાર્થક કર હે! જીવન મમ સાર્થક કર હે!
પ્રિય! હિંમત દે
દિલને અશી હિંમત દે
કુહે- "આપણુ એકજ પંથ તણા
ઉન્નત જીવન-સંઘ તણા
યાત્રી છીએ—
સહયાત્રી છીએ;"

ન એ પ્યારી ખુશ્બો સારી જિંદગીને બહલાવે.
મમ અંતરની બિરથા
પલપલની વિહ્વલતા
ભુલવાતણી શકિત તું દે
નિજ ધ્યેય વિષે
અશી ભક્તિ તું દે...

સાર્થક કર હે! પ્રિય મમ! સાર્થક કર હે!
જીવન મમ સાર્થક કર હે!
રે! એકજ આપણુ પંથ પ્રિયે!
રે! એક માર્ગના માર્ગુ છીએ
અજાણુ છીએ;
હમણાં નહિ તો......
કરિ કાઇ ને કાઇ દિને
અમ પંથ પંથ મળશે
અમ સ્કંધ સ્કંધ અડશે
અમ હાથ તાળી ઝીલશે

—રે લાખ લાખ પ્રિય ! તવ મમ સરખાં વિયોગીઓ મળશે.
'હમણાં નહિ તો, પ્રિય ! કોક દિને
મળશે–મળશે'– બસ એટલું કહે.

સાર્થક કર હે ! જીવન મમ સાર્થક કર હે !
પ્રિય ! હિંમત દે
અમ ઉન્નત જીવન ધ્યેય પથે
ચઢવા લડવા બલ વીર્ય તું દે
બસ ધૈર્ય તું દે
દિલભક્તિ તું દે
આ ક્રૂર વિયોગ દિને
સંગાથ વિનાના આ તવ જીવને અખંડ શ્રદ્ધા દે.

૧૦–૯–૪૧

: ગુજરી :

હું ને મારી પ્રિયતમા રે'તાં હતાં જ્યારે
અમદાવાદની પેલે પારે નદીને કિનારે
નવાંસવાં પરણ્યાં હતાં
પ્રેમતણાં પૂર વ્હેતાં
છલોછલ ઉભરાતાં
જાણે સાબરપાણી !

હર્ષભર્યાં હૈયાં ઉલે ઉન્માદે ભરે
નાચી ઉઠે આલિંગી રે' નીરવ રવે.
પ્રિયા ત્યારે કહેતી હતી:
'થાક મને લાગે અતિ
સારી જોઇ લાવો ગોતી
બાઇ કોઇ શાણી !'
મેં કહ્યું: 'તારે કાજે સદા હું પિયાસી,
એક કહેતાં આઠ લાવું જોઇએ એવી દાસી.'

બીજે દિને શુક્રવારે
ગુજરીમાં ગયો'તો હું જ્યારે
ખરીદવાને ઘરનો સામાન,
ગૃહિણીએ કહ્યું હતું : 'વ્હાલા !
લઇ આવો એકએ રહા–દાન.'

ફરતો'તો દુકાને દુકાને
હાટે હાટે નાના સ્થાને
ગુજરી પોકાન્તી'તી જાણે—
લેવુ હોય તે લઇ લો આ ટાણે
પછી શોધ્યુ જડશે ના સ્થાન.

બજાર આખે ફરી વળ્યો
મન ગમતો માલ ન મળ્યો
બફારાથી બળ્યો ઝળ્યો
ગૃહપ્રતિ કરુ પ્રસ્થાન
ત્યા તો કાને અથડાયુ—
"ગોરી ધીરે ચલો
ગોરી ધીરે ચલો
ગોરી ધીરે 'નુ ગાન!

હોટેલ હતી ભરી ભરી
હિદુ-મુસ્લિમ-બિરાદરી
ગાતી હતી ભિખારિણી
સભા બધી બની ગુલતાન
સાભળવાને ખચાયો ત્યા
ભાન રહ્યુ ના, છુ હુ ક્યાનો ક્યા!
ઘસડાયો પૂરમા અજાણતા
બોલ્યો હું યે સૌની સગ—
'[લજાન!'

: ગુજરી :

હું ને મારી પ્રિયતમા રે'તાં હતાં જ્યારે
અમદાવાદની પેલે પારે નદીને કિનારે
નવાંસવાં પરણ્યાં હતાં
પ્રેમતણા પૂર વ્હેતાં
છલોછલ ઉભરાતાં
જાણે સાખરપાણી !

હર્ખભર્યાં હૈયાં ઉલે ઉન્માદે ભરે
નાચી ઉઠે આલિંગી કે' નીરવ રવે.
પ્રિયા ત્યારે કહેતી હતીઃ
'થાક મને લાગે અતિ
સારી જોઇ લાવો ગોતી
ખાઇ કોઇ શાણી !'
મેં કહ્યું: 'તારે કાજે સદા હું પિયાસી,
એક કહેતાં આઠ લાવું જોઇએ એવી દાસી.'

બીજે દિને શુક્રવારે
ગુજરીમાં ગયો'તો હું જ્યારે
ખરીદવાને ઘરનો સામાન,
ગૃહિણીએ કહ્યું હતું. 'વ્હાલા !
લઇ આવો એકબે ચ્હા-દાન.'

ફરતો'તો દુકાને દુકાને
હાટે હાટે નાના સ્થાને
ગુજરી પોકારતી'તી જાણે—
લેવું હોય તે લઇ લો આ ટાણે
પછી શોધ્યું જડશે ના સ્થાન.

બજાર આખે ફરી વળ્યો
મન ગમતો માલ ન મળ્યો
બફારાથી બળ્યો ઝળ્યો
ગૃહપ્રતિ કરું પ્રસ્થાન.
ત્યાં તો કાને અથડાયું—
"ગોરી ધીરે ચલો
ગોરી ધીરે ચલો
ગોરી ધીરે..."નું ગાન!

હોટેલ હતી ભરી ભરી
હિંદુ–મુસ્લિમ–બિરાદરી
ગાતી હતી ભિખારિણી
સભા બધી બની ગુલતાન.
સાંભળવાને ખેંચાયો ત્યાં
ભાન રહ્યું ના, છું હું ક્યાનો ક્યાં!
ઘસડાયો પ્રેમમાં અજાણતાં
બોલ્યો હું યે સૌની સંગે—
'દિલજાન!'

સારી ન્હોતી બાઇ શું આ ?
—ન્હોતી સાચે શાણી ?
રૂપેરંગે કંઠે ન્હોતી સહુએ વખાણી ?

પૂછ્યું એને બી'કે બી'કે—
આવશે મારે ઘેરે શું કે
ભિખારિણી દાસીરૂપે
કરવાને વાસીદાંપાણી ?

એકીટસે સ્તબ્ધ થઈ
આંખોમાં શું જોઇ રહી !
ખડખડાટ હસી ગઇ
ભિખારિણી—હાય રે ગુમાની !

ચિડાયેલો ઘેરે આવ્યો
બારણે જ્યાં આગળો લાવ્યો
કોણે ત્યા તો ધક્કો માર્યો
બોલ્યું કોઇ: 'એ તો હું ગુજરી
આવી છું રે, ઉઘાડો તો જરી.'
પૂછું કાંઇ એની પ્હેલાં
બારણે ડોકાયાં નેણાં
પ્રિયા કેરાં ભારે ઘેલાં
— હાય મરું ! મરું !
અને ગુજરી

રૂપ કેવું રૂડું રૂડું ?
કંઠ કહે ઊંડું ઊંડું
કશી વાતે ન્હોતું ઉણું—
ન્હોતી શું એ 'ગોરી' ખાનદાન ?

ગાન તાન પૂરું થયું
સૌ કોઇ ખૂશ થયું
પાઇ પૈસો દઇ રહ્યું
મને કશું સૂઝયું ના. નાદાન !

ભિખારિણી પાસે આવી
બોલી મીઠું ચાવી ચાવી—
'શેઠ ! તમે ભાયગશાળી
કરો ના કંઈ દાન ?

ખિસ્સામાં મેં હાથ નાખ્યો
પાકિટમાંથી પૈસો કાઢયો
જીવ માગે પાછો ભાગ્યો—
હાય રે કદરદાન !

વાત મને યાદ થતી
ગૃહિણીએ કહી હતી—
'સારી જોઇ લાવો ગોતી
બાઇ કોઇ શાણી.'

સારી ન્હોતી બાઇ શું આ ?
—ન્હોતી સાચે રાણી ?
રૂપેરંગે કંઠે ન્હોતી સહુએ વખાણી ?

પૂછ્યું એને ઓ'કે બી'કે—
આવશે મારે ઘેરે શું કે
ભિખારિણી દાસીરૂપે
કરવાને વાસીદાંપાણી ?

એકીટસે સ્તબ્ધ થઈ
આંખોમાં શું જોઇ રહી !
ખડખડાટ હસી ગઇ
ભિખારિણી—હાય રે ગુમાની !

ચિડાયેલો ઘેરે આવ્યો
બારણે જ્યાં આગળો લાવ્યો
કોણે ત્યા તો ધક્કો માર્યો
બોલ્યું કોઇ: 'એ તો હું ગુજરી
આવી છું રે, ઉઘાડો તો જરી.'
પૂછું કાંઇ એની પ્હેલાં
બારણે રોકાયાં નેણાં
પ્રિયા કેરાં ભારે ઘેલાં
— હાય મરું ! મરું !
અને ગભરી

બોલી ઊઠી ક્રોધ કરી :
'કોને લાવ્યા ? જાણું તો ખરી !'

નમ્ર સ્વરે કહ્યું મેં કે—
'તારે કાજે દાસી છે એ,
સારી જોઇ લાવ્યો છું ને ?'

હાય ! ત્યાં તો થયો ઉલ્કાપાત
ભીષણ ઉત્પાત !
જોયું મારી આંખોમાં સાક્ષાત
પ્રિયાએ મારી જોયું કંઇ અગાધ !
તૂટી પડી બારણામાં ધગધગીપે અવાક્ !

૧૯૩૫

: આંબાને આવ્યો'તો મ્હોર :

આંબાને આવ્યો'તો મ્હોર
 હાં રે બ્હેની ! આંબાને આવ્યો'તો મ્હોર.

* સાબુમને તીર વીર ગામાનો માંડવો
 રમતા'તા ભાઈબ્હેન હોંશ.

આંબાની ડાળ એક ડોકંતી આભમાં
 હિંચતો હીંચકે હિલ્લોલ
 હાંરે વીર ઝૂલે—કળાયેલ મોર !

નીચેરી ડાળ બ્હેની બેસી ટહૂકતી
 કાલુડા ઘેલુડા બોલ
 હા રે બ્હેની કૂજે—કોયલડી કિલ્લોલ

કૂંળી કૂંપળ દંત કળીઓ શી ફૂટતી
 હાસતી નયના ચકોર
 હાં રે હસે વાસંતીદેવી કિશોર !

નાજુકડી ડાળ અંગ ઠમકે ઉછાળતી
 નર્તંતી નારીનો દોર
 હારે નાચ નાચે વાસંતી સુગૌર.

* મહીકાંઠા પ્રદેશની એક નદી

મીઠી મંજુલ મૃદુ મંજરીઓ મ્હેકતી
સોનેરી સાળુની કોર
હાં રે ઉડે મધુરાણી કેરો અંચોળ.

વીતી વસંત વીતી વર્ષાની વાદળી
વીતી શિશિર કઠોર
હાંરે બ્હેની–મૂર્છતી મૃત્યુની છોળ *

આજે અભાગી ભાઇ એકલ અટલડો
આવ્યો વસંત નઠોર
હાય! ઉગ્યો રાતુડો આંસુડો મ્હોર! *

૧૯૩૩

બ્હેન-ભાઇ વસંત અને વર્ષાનો આનંદ સાથે મ્હાણે છે. પણ ત્યાં તો શિશિર શરૂ થાય છે ને બ્હેનને ઉડાવી ચાલ્યો જાય છે. વળી પાછો ઋતુરાજ વંસત તો આવે છે પણ બ્હેનવિહોણા ભાઇને એ નઠોર લાગે છે. એના એ મ્હોરની લાલિમામાં તેને લોહિયાળાં આંસુના દર્શન થાય છે

ભગિની–મિત્ર–સ્વજનને* ...

સદા પ્રજળતી ભડભડ બળતી ચિતાસમી તવ કાયા
વડલા જેવી ઝુકી વિસ્તરી અઢળક શીળી છાયા.
લોક પરાયાં ને પોતીકાં છત્તર આવી ભરાયાં
ભર બપ્પોરી જીવનકેરી લૂ ટાળી વિખરાયાં.
તેં ના પૂછ્યું કદી ય કો'ને—ક્યાંથી આવ્યાં, ક્યાંનાં !
ને ના કો'એ કદી નીરખ્યાં તરસ્યાં મૃળિયાં તારાં.
મહા પ્રખરતમ વહ્નિ ઝાળે રોજબરોજ ભુંગ્નઇ
આવ્યું તેને આપ્યું તેં તો માગ્યું ના રજ કાંઇ.

અપંગ તન તારું ઓ ભગિની ! અભંગ દિલની નારી !
કેટકેટલાં પગવાળાંની તું રહી દોરવનારી.
સૂતાં સૂતાં જ્ઞાનગંગથી ભરી લીધી તેં ઝારી
સૂતાં સૂતાં ઉલટ ભરી ઉર અદમ્ય ક્રાંતિકારી.
અપંગ દેહે નક્કો દર્શનની રટ લાગી ન્યારી
'થાક ચઢ્યો' કે 'શ્વાસ ભર્યો' રે--વાત નહીં ઉર ધારી.
કાયાનું દુઃખ કાયા જાણે તારે કંઇ ન ખુવારી
આગે આગે બઢી રહી તું સાહસરત મતવારી !

* ૨૧. શાંતાબ્હેનને.. ...
વર્ષો સુધીનો 'હીપ–ટી–બી',—પથારીવશ અપંગતા, બાળવિધવા,
શૌકયની હયાતી, અક્ષરજ્ઞાન મૂળે સાધારણ.
તેમ છતા જીવન વિષેની અદ્દભુત સમજ, સમજ અને વર્તનનો
અસામાન્ય મેળ; અણુકપી સામાજિક હિંમત,
જીવવાની પારાવાર હોંશ છતાં મૃત્યુની રજમાત્ર ગભરામણ નહિ.

અપગ જીવન તારું ભગિની! સભગતા અતિ કારી.
સુહાગચૂડી શિશુવય પ્હેરી, નદાઇ નોધારી!
નોધારી તવ જિંદગી કપરી—અકથ્ય શોકથની દિક્ષા
તોય બ્હેન! તે મૂગી મૂગી ઢસડી જીવનભિક્ષા.

તે સૌ બંધન ક્રંદનવિના દીધા તોડી રીત ન્યારી
—નહી પછાડા નહી ધુમાડા પ્રશાંત ક્રાંતિકારી!
સદા ઉઝરડા સહ્યા હસીને 'આહ' નહી ઉચ્ચારી
સૃષ્ટિ જાણે પ્રયોગશાળા—નંદનવનની ક્યારી!
જીવનકેરી કલા કરી તે હસ્તગત ઉજિયારી
દુખના હાથી નાથી વટભર સુખની કીધ સવારી

મૃત્યુ સાથે ગમત રંગીને કીધી તે દોસ્તારી
સામે આવી હાથ મિલાવી અદ્ભુત તારી ખુમારી
એ ય બિચારું ધાઇ જઇને ઊભું હિંમત હારી
ને તે હસતા હસતા ઢોળ્યો અમૃત કળશ શતધારી *

શાંતમના ઓ તપસી! તારે ચરણ ઝુકાવું ગ્રીવા
અંધારા આ જીવનવનમાં પ્રકટાવ્યા તેં દીવા
આજે ઉગ્ને આરત જાગી અંતરના જલ પીવા
છુપાવી રાખ્યા દબાવી રાખ્યાં, દે વ્હાવી ઓ બ્હેના!
કૃપાર્થી તારા સ્વજન મિત્રને આપ ના સાંભરણાં.

૮ ૧૧-૪૦

* મિત્ર બનાવી દીધેલા મૃત્યુની અવશતા દૂર કરવા ખાતર જેમ જાણે તેં પોતે જ તારે હાથ તારો જીવનરૂપી અમૃતકળશ ઢોળી દીધો.

કાવ્યપ્રિયાને —

સદાય ઉપવાસી જનમનો પિપાસુ પ્રિયે !
અખંડ ભટક્યો ભમ્યો પરમતૃપ્તિ-સંશોધને

હતા સુહૃદ, તાત, માત, ભગિની અને બાંધવા
હતી રસિકમૂર્તિ જીવનમયી કૃપાળ પ્રિયા.
ગયા પરમ સ્નેહ શાંતિ નવ કેમ આપી શક્યા

હતા સ્વજન તે ન્હા વિમુખ છેક માગ્યા વિના;
બધે જ મુખ ખોલવા, કર પસારવા યાચવા ?
સલામ બસ તો હવે સ્વજન એહવા શે હવા ?

ભલે નયન રક્ષ અષ્ટ પ્રહરો સજાગર્તિમાં
બળે ટગરગે પ્રગાઢ નભનીલ-શૂન્યત્વમાં
વિલીન વળી એ બને વિગત તેજ સ્ફુર્લિંગશા
પરંતુ ક્ષણ ના પુન પ્રણય ઉર્ણે ઊડવા.

અહો ! તદપિ શે મને ગગનગુંજે લૈ જઈ
ફરી અગમ ઉર્ણે હૃદય મુગ્ધ આકર્ષવા
બિછાવી દલપદ્મ સૌરભ પ્રસન્ન માંગલ્યના,
જગાવી કરુણ સ્વરે પ્રણયગીત ગાંધર્વના
ડુબ્યા સ્મરણના પુન શયિત તંતુ છેડવા,
ઊંડા હૃદયઘાવને-મરમને ફરી વીંધવા
મથે છ અરુણસ્મિતે ! નયન-સ્નિગ્ધ કાવ્યપ્રિયા ?

કહે, અમર તૃપ્તિ તું દઈ શકીશ માગ્યા વિના ?
અખંડ ઉપવાસના દઈ શકીશ તું પારણાં ?

૧૯૨૪

☆

: કાવ્યપ્રભવ ચખ :

કવિને પ્રશ્ન —

કવિ ! આ શું સૃજ્યું—નિત નિત પ્રિયા ને પ્રિયતમા !
અસ્યા ! તારે કેવો પ્રણય ?
નથી કો નારીના નયનશર તીક્ષ્ણે ઉર વિંધ્યા
નથી કો ગૌરીના અધર ગુલ તારે મુખ અડ્યા
નથી જે ગંગાના તરલ જલમાં ન્હાવણું કર્યાં
નથી જે વાડીનાં મધુર ફલ તે ચર્વણ કર્યાં
કથા તેની ગાવી વિણ અનુભવી દંભકથની !
કવિ ! શાને મિથ્યા જગ ફસવવું ઉરુયનથી !

કવિનો જવાબ —

નથી મેં શું ભાળી નવપરીણિતા મુગ્ધ વધુને
પતિ-સ્પર્શે-જેમ ભયમકરિતા સ્પંદિતમને !
સદા મેં ભાળી, રે અનુભવી કદો કેક રજની
અહરે ઊભીને ટમટમકતું જ્યોતિ બની
અને પેલો ચ. મગદ ગગની મગ નમતો
હળીને ઢળીને ધવલ કર પંથે ય નમતો
ન શું મેં એ ભાળ્યો ! અનુભવ દીધા ના કુસુમને
કુંભરજ-રૂપે ભ્રમરને !
ફળે પેખું સ્નેહી રસ-પ્રણય સખ્યા દેતી લતા
ઉદાસી ઉન્માદી વિપનિમણી તવે ઉદ્ગીર બની.

ઉનાં આંસુ ઢાળે, ઉર લળી લળી સ્પર્શ-સુખનું
પીવે છેલ્લું ટીપું અધિર ચિત રોમાંચિત બની.
નહીં મેં શું એ સૌ દુખ અનુભવ્યું ? માણી બિરથા ?
સદાયે ક્રૌંચોના યુગલબિચ ઊભી તૃણરૂપે
ઝીલ્યાં આંસુ ખારાં અવનત શિરે કંપિત હદે

ગયો જ્યાં જ્યાં ત્યાં, ને નહિ કદી ગયો ત્યાંય ઉરની
ગઈ મારી કાવ્ય-પ્રભવ-ચખ ઉત્ક્રાંત નમણી.

ભલા ! કહેશો ના આ પરમ સતને દંભકથની

૨૮-૯-૩૯

: વિદાયગીત :

'જાય છે વેળા, જાય છે વેળા—'
 જાઓ ભલે તો હોંશે હોંશે.
સંધ્યાનાં આ કિરણ સાથે
 જાઓ તમે યે દેશ વિદેશે.
 કાલે પાછાં આવજો વ્હેલાં ઉષાવેશે
 દેવું પાછું હારજો કોમલ સ્નિગ્ધકેશે.

જાય છે વેળા ! જાય છે વેળા !
 જાઓ ભલે તો હોંશે હોંશે.
સિંધુનાં આ મોજાં સાથે
 જાવ તમે યે સિંહલદ્વીપે.
 કાલે પાછાં આવજો ભરતી ટાણે
 દેવું લેઈ ભરજો ઉદયપાણે.

જાવ છો ચાલ્યાં ! જાવ છો ચાલ્યાં !
 જાઓ ભલે તો હોંશે હોંશે.
વાયુની આ લ્હરની સાથે
 જાવ તમે યે નાના ચારે.
 કાલે પાછાં આવજો નૂતનપ્રાણે
 દેવું મહેકાવજો તરલ તાને.

જાવ તમે યે ? જાવ ભલે સૌ
આંખને અંતરાલે.
જીવનની આ બપોરી વેળા
પામશે બધે હેલઢેલા
નૂતન પ્રભાત જાગશે જ્યારે
સંધ્યાકિરણ ક્યારેક ક્યારે
આભાસથકી આકાશ આખું
ભરશે હોહાકારે—

આવશો કેની થૈને ભેળાં
મારે જીવન આરે ?
* ઉતલ હૃદયદ્વારે ?
આવતાં ને હું આવકારીશ
હૈયું મારું પાથરી દેશ
જતાંને હું નહી રોકીશ
નહીં રોકીશ
આંસુની અશુભ ધારે.
હૈયું ભલે રડતું વારે વારે
હૃદય છાને ઝુરતુ અંતરાલે.

* મૂળ બંગાળી પ્રયોગ, ગુજરાતીમાં ઉતારવા જેવો.
અર્થ=અસ્વસ્થ, ચંચળ

જાય છે વેળા ? જાય છે વેળા !
  જાઓ ભલે સૌ હોંશે હોંશે.

સાંજસવારી દીપ પેટાવા
  આવજો પાછાં ક્યારેક ક્યારે.
જીવનની આ બપોરી વેળા
ધન્ય થશે આભાર-ભારે.

૭.૫ ૬૫

વાંછના

ક્યારે?

નાજુકડી છીપ રંગરૂપે રઢિયાળી
દરિયે પડી દગ આંસુ ઢાળે;
  સૂરજની સેર હાય! ઊગી ને આથમી
  મારે પરગટવાં કહોને ક્યારે?

સુંવાળી દેહ સરવરિયે શેવાળની
બેઠી બેઠી બોરઆંસુ પાડે:
  વાયુની લ્હેર હાય! આવીને ઊતરી
  મારે હિલ્લોલવાં કહોને ક્યારે?

એકલ અંજાણ કોક જીવનની ઝંખના
ઊડે ઊડે ઘેનઘેરું રુવે:
  વીતી વસંત વીતી વર્ષાની વાદળી
  યૌવનની મંજરી ફોરે ક્યારે?

૧૨-૧૧-૩૪

: વાંછના :

ચહું જલધિ ભવ્યનું ઉરઉછાળ મસ્તી ભર્યું
પદેપદ પ્રસન્ન–અંગ દિલખૂશ મોજું થવા.
ફળે ન મનીષા; અને
સુતપ્તતલ શુષ્ક ક્લિન્ન જલહીન ખાબોચિયું
થવું ય પડશે કદી! તદપિ ના મને કૈં તમા.
બની જલધિ ભવ્ય, શાંત મિત જીવવું સહ્ય ના!

ચહું અમિત વિશ્વને અતલ આભ આખું ભરી
વિશાળ ઉર પાથરી, પર ઢબૂરી પોઢાડવા.
ફળે ન પ્રતિવાંછના;
કદીક પરમાણું યે અતુલ લેટવું એકનું
પડે: ન પડવા મને પદતળે પડી લોપતાં.
વિરાટ થઈ જીવવું ફક્ત સ્વાર્થનું સહ્ય ના.

ચહું અમર જીવવું પ્રદ યૌવનોન્માદમાં.
છતાં જીરણ દેહને
કદી મરણ આવશે: ફિકર ના, મને રંજ ના
પરંતુ રસરંગહીણ ભયપૂર્ણ ઔદાસ્યમાં
અતેજ બની જીવવું અમરતું મને સહ્ય ના

થયો મનુજ, તો મને મનુજસિધ્ધિની વાંછના.

૧૨-૧૧-૩૧

: ન વાંછજો કદી :

અમાસની અંતર વેદનાને
ઉકેલવા કો કરજો ન હામ
કુમારીની નિષ્ફલ કામનાને
ઉખેળવા કોઇ ન વાંછજો કદી

ઊંડે ભરી અગ્નિશિખા સમી વ્યથા
ભભૂકતી રપદતી સ્પર્શ માત્રથી
હૈયે ડુબી નિષ્ફલ પ્રેમગાથા
દાબી રહે, ડુબી રહે ભલે ઊંડે

હૈયા તણું દુઃખ વિદાગમાની
ના શંકિત છે માનવની દયાની,
સદ્ભાવના કે શુભવાસનાની.

વિશ્વે ભર્યાં હેક બુદ્બુદ દયાળગ
ને તો ય દુખી જ ગરી વસુધગ
દેવાંતણા ક્રંદનને ઉખેળવા
ન વાંછજે—કોઇ ન વાંછજે કદી

૧૦-૧-૪૮

☆

: સ્મરજો સદા :

મનુજની ગત ત્રુટિ ક્ષતિ અને
પતન ડંખ પ્રમાદની વેદના,
નયનનીર લૂંછી અશ્રયા ઘૃણા
ફરી કદી સ્મરશો—સ્મરશો નહિ.

ગત દુખો, ગત જીવનવેદના
ભૂલી જજો જ, 'સલામ' કહી જજો.

ફકત જે દિન પ્રેમની તારિકા
ઉગી અને સ્મિત ચાર દગે કર્યાં.
સકળ સંકટ દુઃખ અને ભયો–
પ્રતિ સચેત બની ઉભયે ઝુઝયાં,
બસ ફરી ફરી એ દિન, એ ક્ષણ
જીવનની સ્મરજો—સ્મરજો સદા.

૧૭-૬-૩૮

એક રશિયન શાયરી ઉપરથી

: આત્મદીપો ભવ :

તું તારા દિલનો દીવો થાને,
ઓ રે, ઓ રે, ઓ ભાયા !—તું તારા.

રખે કદી તું ઊછીનાં લેતો
પારકાં તેજ ને છાયા
એ રે ઊછીનાં ખૂટી જશે, ને
ઊડી જશે પડછાયા—તું તારા.

કોડિયું તારું કાચી માટીનું,
તેલ દિવેટ પુરાયાં,
નાનીશી સળી અડી ન અડી
પરગટશે રંગમાયા—તું તારા.

આભના સૂરજ ચંદ્ર ને તારા,
મોટા મોટા તેજ-રાયા:
આતમનો તારો દીવો પેટાવ!
તું વિણ સર્વ પરાયા—તું તારા.

૧૯૩૪

☆

ધન્ય ..

ધન્ય ઓ જીવ! શીદને ઝુરે?
તુ તો અજરામર થઇ ફરે—
ભાગ્યવાનુ મંદિર મોઘું
વેઠ કરી સહુ ચણે,
તુ તો પોતિકુ જીવતર ધરે;
ધન્ય તુ સર્વ ત્યજે ગર્વે
—ભલે તુજ નામનિશાન ન રહે

મેડી ગોખ ઝરૂખા કાજે
ઉછીના એકઠા કરે
ઉછીના રત્ન એકઠા કરે,
તુ નિજ જીવન-કંકર ધરે
—ભલે તુજ કિંમત કો ન કરે

ઊંચી અગાસી સિંહાસનપે
વિરાજવા સહુ ચહે
તુ પાયાનો પત્થર બને,
—ભલે તુજ અંગ બધા ચગદે
ભલે તુજ વ્યથા ન કોઇ સુણે

માને નામે આપ-કીરતી
ચહુ દિશ ગાતા ફરે,
તું મૂક સંગીત-સ્વરે
માતની યજ્ઞવેદીપે મરે
—ભલે તુજ નામ ન કોઇ સ્મરે.

વિરલ વીર કો માતભક્તિમાં
જીવનધન પરહરે
તું બિન્દુ બિન્દુએ મરે;
ધન્ય તું અમર-મૃત્યુને વરે.

૧૨-૨-૩૪

: દીપોત્સવી :

સહસ્રશત દીપકે
સુરેખપદ સ્વસ્તિકે
અમૂલ્ય હિરલા અને રતન ભૂષણે
ગુલાબ, મધુ કેવડે, વિવિધ રંગ રંગોળીએ
મલિન મુખ શ્યામણું કુબડી કાય ઊજળીને
સજી, બની ઠની
ભયંકર અમાંસરાત્રિ સુચિભેદ્ય આશ્વિનની
ભમાવી જગ ઘૂમણે
ડુબાવી વમળે ઊંડે
સુદૂર અતિગૂઢ મૃત્યુમુખ હાય ! એંચી જતી.
પડેલા ભૂલાવે
જનોને ઝૂલાવે
મહા મધુર ઘેનમાં બિરદશુભ્ર દીપાવલી.

વિરાટ મનુજીવને વહી ગઇ ઘણીયે સદી;
સદા જનમ ગોત્રપે જીવનશુદ્ધિ પંકાયલી,
અને નગદ દોલતે કિરતી કેરી તુલના થઇ
જહીં–સ્થગિત આત્મ ને હૃદયજ્યોત ઝાંખી પડી,
ઘમંડ ચતુરાઇ ને શરમહીણ શૃંગારની

બિભત્સ પ્રતિમા ઘડી, અતિભયંકરી નાગિની–
સમી પ્રલયવાહિની
સુઅચ્છ ભપકા ભરી સુભગ સ્વાંગ અંગે ધરી
ઘૂમે જગ ભમાવતી નયન અંજને આંજતી
—અનલ ઉગ્ર સ્વાર્થપ્રતિ;
(પ્રચંડ નરમેધમાં જગ સમસ્તની આહુતિ!)
પડેલા ભુલાવે
જનોને ઝુલાવે
મહા મધુર ઘેનમાં બિરદ શુભ્ર આ સંસ્કૃતિ!

કુટી કપટજાળ આ હૃદયસદસ્ર વર્ચોતણી
થઇ પ્રકટ, ભાર ભૂમિ કયમ રીત સ્હેશે હવાં!
* વિરાટ! ભૂતનો ઉનાર જ્યમ હોય મરચાં ધુણી,
વિના લગીર યે દયા, ધખધખાવ એવી ધૂણી
અજે રગન લાંય, અંગ ફૂગ થાય, સંવેદના
વધે; શિર અનેકનાં જ્યમ કડાક ફટ ફટ ફૂટે
ફૂટે તેહવાં.
અરે સજ્જનદાર તુ; કરીશ આમ સંહારશે!
મરે તવ કૃપાળુ હસ્ત મહીં ક્રૂર આઘાત તે!

વિરાટ ! તવ હસ્તપે,
પ્રફુલ્લદલ પદ્મપે,
તુષારજલ બિન્દુડે જગત બાપડું પોઢિયું;
અનંત તલ અબ્ધિમાં.
કૃપાળુ કરસ્પર્શથી
અખંડ ઉરસ્નેહથી
હસંત જનની ઝુલંત શિશુ પારણે નીંદરે
ઉઠાડી જ્યમ ગોદ લે—કહીં ન જાય સ્વપ્નાં ઉડી—
દબૂડી નવ વસ્ત્ર, અંજન નવે નવે સોહવે;
તું એ તેવી રીતે
દ્રવન્તી દષ્ટિએ
ભયંકર અમાસરાત્રિ સુચિભેદ્ય આશ્વિનની
ઉજાળ. નવનૂતના શુભ પ્રભાત શુક્લાર્ધમાં.
જુના વસન ભૂષણો, છિછરી સર્વ કૃત્રિમતા
તજી ક્ષણિક સ્વાર્થ ક્ષુદ્ર, ભયની ભરી વાસના,
વિરાટ વગ ભોમમાં રમતુ સર્વદા ત્યાં મુદા;
પ્રદીપ ક્ષણભંગુરા નહિ પડે વૃથા બાળવા
—હસે પ્રકૃતિ સુપ્રભા વિશદ સત્ય ને સુંદરા.

૧૯૩૪
(ડિસેમ્બર ૧૯૩૪)

☆

: આવાહન :

ઓરે ઓરે પ્રાણ !
ઓ રે મારા પ્રાણ !

ગાને એવું ગાન...ગાને એવું ગાન
બસુરા મારા બીનમાંહેથી જાગી ઉઠે આફ્રીન
અહો ! નવે સ્વર નવે તાન.

ઓરે ઓરે પ્રાણ !

ઓ રે મારા પ્રાણ !
ગાને એવું ગાન...

જાગી ઉઠે સૌ મારા જેવાં દુખિયા સુખિયાં બાન
જાણે—ઊગે પુરવમાં ભાણ !

ઓરે ઓરે પ્રાણ !

ઓ રે મારા પ્રાણ !
ગાને એવું ગાન...

ધખધખતી ધરતી માથે પીધું ઊઠે તોફાન
જાણે—અરમ અને શયતાન !

ઓરે ઓરે પ્રાણ!
    ઓ રે મારા પ્રાણ!
    ગાને એવું ગાન...
ભય ભરેલા ભુતાવળથી અભયનું આહ્વાન
    જાણે—ગાજી ઊઠે આસમાન!
ઓરે ઓરે પ્રાણ!

    ઓ રે મારા પ્રાણ!
    ગાને એવું ગાન...
ગુલામી કેરી નિંદર ઘેરી ભોમતણાં સંતાન
    જાણે—જાગી ઊઠે મહા પ્રાણ!

૨૨-૧૦-૪૨

રોજે, છતાં અનુભવું ન સ્વપ્ન રજેક.
—કે વ્યક્ત તો કરી શકું જ પછી કહીંથી?

આ આભલે અજાણ વાદળલીસોટા
થંભ્યો સહસ્ર વિખરિજન અંતરોના
સ્વરો ઝીલી હૃદય કંપ ભરંત ઊભી
વાણી મહીં ત્વરિત વ્યક્ત કરંત સંધું.

હું યે યદિ જીવનને ઝટકી જવા સૌ
આવર્તનો ધસડી દેઈ દૃઢ ઊભો થી
ને આસપાસ બીજાના જીવ આર્ત ઘેર્યાં
ઝીલી હયે
પોતાતણાં કરી લઈ લલકારી નાખું!

૨૪-૭-૪૦

: અધૂરા મનોરથ :

અયિ ગિરા ! દેવી સરસ્વતી ઓ !
સંસારીની ઓ દિલબોજહારિણી !
તું સાંપડી માનવ આપડાને
અવ્યક્તની ભૂલભુલામણીમાં,
આ ભવ્ય ને ગૂઢ અનંત સૃષ્ટિમાં
સંસારીને તેં જ દીધો દિલાસો

સંસારીને તેં જ દીધો દિલાસો !
રે કિન્તુ તારેય કશોજ આશરો ?
આ ભવ્ય ને ગૂઢ અનંતતાની
કણી કણી સૌ પલટાઇ ચાલી
ક્ષણે ક્ષણે, 'આ રહ્યું' તું કહે ત્યાં
"નથી" બને ! "હા" નિજને નકારે
"અસ્તિત્વ" "નાસ્તિત્વ' મહીં જ સત્વર
પલટી જતું ને
વક્તવ્ય તારૂં અધૂરું રહી જતું !*

* વિરોધ-વિકાસના પરિવર્તનના નિયમ મુજબ કોઇ પણ વસ્તુ એક ક્ષણ પણ 'છે' એવી હોતી નથી. દરેક વસ્તુ સતત ગતિમાં રહે છે. 'હોવાપણું' એજ એનું લક્ષણ છે. 'હા' ને 'ના' બંને એક સાથે જ સંકળાયેલાં છે. પ્રત્યેક 'હા' પ્રત્યેક 'અસ્તિત્વ' પ્રત્યેક 'છે' પ્રત્યેક ક્ષણે પોતાનો જ નકાર કરી રહ્યાં હોય છે. કોઇ પણ વાણી કોઇ પણ ભાષા આ પલપલ પલટાતી સૃષ્ટિને વ્યક્ત નથી કરી શકતી. વ્યક્ત થતાં થતાંમાં તો તે પલટાઈ ગઇ હોય છે, વાણી-ભાષા વામણાં બની ઊભાં રહે છે.

સંસારીનાં જ્ઞાન વિચાર ભાવો
દૈયે ચ્યુતી સંભૂત ભાવનાઓ
રે, પ્રેમ ને પુણ્યની કામનાઓ
ક્ષણે ક્ષણે સૌ પલટાય !

દોડયો જતો જીવનનો મહારથ
ક્ષણે ય થંભે ન, અનંત પંથ !
એ ચક્રની વિદ્યુત શી ગતિને
એ વિશ્વની શાશ્વતી સંસ્રુતિને
થંભાવવા વાંછતી શબ્દ-ચાપડે
તારા ટુંકા અક્ષરના પગોવડે
—સસાની લાડિલી ઓ મૃણાલિની !
મથી મથી વ્યક્ત કરે જરી ત્યાં
અવ્યક્ત પેલો જ ઉડી ઉડી દૂરે
સહાન્તિના ભવ્ય વિમાન ફલકે
ધરે નવો દેહ, નવીન રંગ !

મોળી પડે તારી બધી કલાઓ
મોળી પડે અક્ષર-સાધનાઓ
—મિનાક્ષરીના અધૂરા મનોરથો

૮-૪-૪૬

સાધના

[illegible]

: ઊનયન ઘડયાં :

: ૧ :

હતાં નયન બધ અંધ, નહિ તેજઅંધારની
કશી ખબર યે હતી. સુભગ ને કુરા રંગનો
તફાવત હતો નહીં. સકલ દ્વાર ભીડયાં ભીંસી
પ્રમાદમય જીવને ફકત હું હતો જીવતો.

પ્રિયાનયનકીકીમાં જગત આખું સંકેલીને
પ્રિયા પ્રમદચક્ષુમાં જગ સમસ્ત ઝંકોળીને
સદાય દિલ–લ્હેજતે રમત મોજ આનંદમાં
ભીંઝવી ઉર, મસ્ત આપમનમાં બની હ્રેરતો.
કદી નહિ ધરાપટે નયન ફેરવી હીંડતો.

હતી ફિકર ના રજે. જીવનમા હશે ઊણું કૈં
ન કલ્પ્યું કદિયે હતું. જરૂર ના હતી કલ્પવા
હતું જીવન આખું સંકુલ સુંવાળું સોણાસમું
વિશાળ જગજંત્રણે અશ્રરની ન્હતી કૈં ખબર.

: ૨ :

તહીં-નયન ઊઘડ્યાં: જનની-ગોદ-દોલે ઝુલ્યાં
સુકોળ કર, ગૌર ગ્રીવ, રસના મીઠી મોહના.
કુંળા જીવનની સુવાસ પમરી ગૃહે-પ્રાંગણે.
કુંળા નયનની મિઠાશ પમરી અમારે દિલે.
કુંળું જીવન એ બન્યું અમ વહાલનું કેન્દ્ર જે.

અમે વરવહુ મટી જનની-તાતના આસને
ચઢ્યાં ગરવભેર ધન્યચિત પૂર્ણ વાત્સલ્યથી.
કલા લલિત-ચિત્ર કાવ્ય-રસ રમ્ય સંગીત ને
નવા જીવનના કુંળા સુઘડ સૌમ્ય સંસ્કારમાં
અપાર મમતા ધરી તનયને ઉછેર્યો અમે.

ટુંકા જીવનનું ટુંક ઝરણું આપગેજે પછી
સુવિસ્તૃત થયું અને થયું કુડળ વસુધા સમું.
થઇ પમરતી સુવાસ ગૃહથી બહિ વિશ્વમાં.
ખીલેલ પનરાત્રિમાં પ્રકટ થૈ પ્રભા ઇન્દુની.

:૩:

ખરે નયન ઊઘડયાં, પરમ ભાગ્ય મારાં ખુલ્યાં.
કહો કહીં જઈ કહું જીવનનો મહાનંદ એ ?
કુટુંબ વસુધા બન્યું—જગત આખું હાસ્યે ભર્યું;
ચહ્યું સુખ તમામનું, જીવ અજીવનું સર્વનું.
તટસ્થ ભરી ભાવ સ્વાર્થભર વિશ્વઝંઝાટમાં
મથ્યો સતત જીવવા જીવન શુધ્ધ સંસ્કારનું !

બધા કૃપણ પક્ષથી પર રહી વરમ પામવા
ઉદાર દિલસરીમાં જીવનને વણી હું રહ્યો.
બધે જ જન આપણાં, પરમ વિશ્વબંધુત્વના
કણોજ પથરાયલા, અવર ભેદ જાણ્યો નહીં.

વદ્યો : ' જગતમાં ઘણુંક ઘણું મિષ્ટ માધુર્ય છે.
રહ્યા ! કુદરતે ભર્યો વિપુલ ઓઘ સૌંદર્યનો ;
ગ્રહી કલમ ને અમૂર્ત જગને કર્યું મૂર્ત મેં.

થઇ પરમ તૃપ્તિ કે—સતતણું થયું દર્શન !

: ૪ :

અરે ! ચખ ન ઊઘડયાં ; સત દીઠું હજી કયાં દગે !
ન કાવ્ય, નહિ ચિત્ર કે ન ફિલસૂફીમાં યે થયું
રહસ્ય જગ-જીવનું પ્રગટ આ દગોને હજી !
હશે સત છુપ્યું ઉરે ધબકતું ધરાગર્ભમાં !

રહ્યો મુરખ હું હજીલગ સદાય ઉદ્‌ભ્રાન્તિમાં;
રહ્યો મલપતો સદા મુજ 'વિશુધ્ધ સંસ્કાર'માં.
હયું ધબકતું હશે વ્યથિતનું કદી કયાંક યે
ન કલ્પ્યું કદિયે. પણે જગતને ખુણે ઓસરે
કરી નજર મેં નહી વ્યથિતસૃષ્ટિને પેખવા.

અને રિબાયેલ હું દૃઢપ્રતિજ્ઞ થૈને વદ્યો :
'બની અભય જીવને જખમ જોખમો ખેડતો
ખુમીરા ધગશીતણે પરમ મત્ત સંશોધનો.
ભલે ધનિકને ગૃહે જનમ આ થયો ; છો થયો ;

—જીવી પણ શકું હું. જો અભનિોતણા માધમાં"

: ૫ :

ન ચક્ષુ ઉઘડ્યાં અરે! જીવનની કસોટી હજી
નહીં થઇ પુરી; કચાશ મનની, અરે કાયની!
હજી શિથિલતા મનોમનગ્રહી, અને જીવને
હજી લપલપાટ, સુક્ષ્મ રસ કૈંક છૂપેલ છે!

ગરીબ જનને ભલે વસન અન્ન કે દોકડા
દઉં નિત; સ્થળે સ્થળે રચવું જ્ઞાન-ઋણગણાલયો.
ભલે ગરીબને ઘરે જઇ કદીક આરોગું, કે
નિવાસ કરું રાત કોક. પણ, જીવ! એથી કશું?
ભર્યાં મુજ કને જહીંલગ ટગો, મહેલો ઊંચા,
કથા ધરમની—કહો જગતની ન એ મશ્કરી?

બધું જ તજવું હવે—સુખ, સુખાર્થનાં સાધનો.
રહું ગરીબ સંગમાં ફકિર થૈ તજી દઇ ફિકર.
સહુય દુઃખપાથપે વ્યથિત વિશ્વસંગાથમાં.

મને ગરીબને ગૃહે જનમવા થઇ એષણા.

: ६ :

હજી ન કયમ ઊઘડ્યાં નયન ! સત્ય લાધ્યું નહિ !
અરે ! ધન ત્યજ્યું, ત્યજ્યું ઘર, કુટુંબ સઘું ત્યજ્યું!
સુખી વિભવ પાછળો નહિ રમ્યો કદીયે રજ.
છતાંય કકળાટ ના ઉરમહીં શમ્યો—રે વધ્યો !

ભરું ડગલું જેમ જેમ દલિતો ગરીબો પ્રતિ
મને નવનવું જડ સત, ખરે મુંઝાઇ મરું.
ઉચાટભર બાપના સરળ માદરા પ્રાણને
સુઝે નવ દિશા, રડે વિગત જંપ, રે તરફડે.
બધું જ કર્યું કારવ્યું અફળ ! ગાર્ગ આખો ગયા !
ગરીબ જનતા હિતે જીવન કીધું જે અર્પણ
ઉદાત્ત-શુભભાવનામય કરેલ સંકલ્પ યે !
ખરે, અફળ થાય શું કરમ કોદિ કલ્યાણકૃત !

અને વિવશ ચિત્ત બાપનું નિરાશામય પૈ પુછેઃ
'શુભાશુભ હશે ગયા જગતોરી કર્મણ્યતા ! *

* જગતની શુભાશુભ કર્મદ્વતા શું રૂપ હશે

: ૭ :

અને હૃદય મ્હાવરે મથન માંડ્યું મ્હેરામણે
અનેક વરસો લગી; ધમપછાડ ખારાં જલે
ઊંડે ફરી ફરી કરી બહુય. જીવ ! ક્યારે હવે
થશે સફળ સૌ, અને સુભગ ધન્યતા લાધશે ?:

સુવર્ણમય પાત્રથી અનૃત સત્યને ઢાંકતું ?

શકે પણ છુપી કરી જીવનની દીવાદાંડી જે
ક્ષણેક્ષણ ઉજાળતી પથ ભુલેલ સંસારીનો ?

નહીં. ભ્રમિત માહરા નયન આસમાની જલે
ડુબેલ, નહિ વસ્તુની ગ્રહણ વાસ્તવિકતા કરે.
જુવે ફકત રંગ એ. ધવલ કૃષ્ણ કે રાતુડો
શકે ન પરખી, નહીં તિમિર તેજનું પારખું !
વૃથા ભટકતા રહ્યા ભ્રમિત કલ્પના ભોમમાં.

બધે જીવન આવરી સત રહ્યું અહીં વિસ્તરી.
પરંતુ, અહ ! પેખવું ભ્રમિત ચક્ષુનું નિષ્ફલ

: ૮ :

અરે ' નયન ઊઘડ્યાં સુભગ ને કુદરત રંગની,
અને તિમિર–તેજની પરખ આંખ પેખે હવે
ઉજાસ પસર્યો–સુવાયમ સુસ્વપ્ન ઊડી ગયું,
–ગઈ જીવનની ગુલાબી મનમુગ્ધતા, મૂઢતા
ખિસ્યું જગત આખું આજ લગ ઉગ્ર અપડાટમાં.

–સશક્ત સમર્થો સદા કચડતા રહ્યા દીનને,
અને દલિત દીનની ગરદને ચઢી પગુઓ
મહાગિરુદ–સ્વસ્તુતિતણી ઉઠાંગ બાંગો ફૂંકે
–નિહાળ્યું નિત, તોય ના પરખ્યું'તું મદા સત્ય એ !

અહીં ધન ધન અને ધનવિકાસના સાધનો
લઈ નિજ કરે ધનાઢ્ય ગરજુ ભૂખ્યાં જીવને
ચુસે સતત. રે ! ગરે જગતના મૂલાધારો
હતા ન પરખ્યા, ખરે, વિવિધ વર્ગ રોપાયાં
સમાજમહિ વ્યાપ્ત ભિન્નભિન્ન નિત્ય સંઘર્ષ એ.

: ९ :

ન્હતાં નયન ઊઘડયાં, સમજ ધર્મણીની ન્હતી ;
ન્હતી પરખ દૃષ્ટિ, કેવલ વિશુધ્ધ સંકલ્પથી
અને મહદ ત્યાગથી, હૃદયની દયા માત્રથી
હતી શમવવા ચહી જગતની બધી જંત્રણા.

હતો શુભ પ્રયત્ન એ વિશદ, કિન્તુ વૈયક્તિક;
અને નિરખવું બધું વગર રંગનું કોગટ.

ન સત્ય, પરખે ન જે વિશદ વસ્તુનું વાસ્તવ. *

સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૯

* જે સત્ય વસ્તુના યથાર્થ વાસ્તવનો એકરાર કરતું નથી તે સત્ય જ નથી.

: રશિયા :

પોઢી'તી સૃષ્ટિ જ્યારે સભર નિંદરમાં છાતી સાથે બઝાડી
મોટા મોટા પહાડો, સરવર નદ ને જંગલો ગાઢ ઝાડી
ભોળાં નાનાં પશુઓ, અણુ અણુ સરખાં જીવ ને જંતુ સર્વે
ત્યારે કોણે જગાડી શિશુરત જનની આંખડી આમ ગર્વે !
ના યે રહેજે ન કંપે સ્મિતભર નયને આવકારે અનન્ય
માટી ગોદે ઝુલાવે અધિક જતનથી બોલતી : 'ધન્ય ધન્ય !
જન્મ્યો મારે ઉછંગે, મુજ હૃદયતણી વાંછનાઓ પૂરવા :
સૈકાંઓની ભૂખીના, વિકલ નયનના સર્વ તું પૂર લ્હાવા.'

ને એ નાના મનુષ્યે વન વન ભટકી ક્રૂર ને હિંસ્ર માગી.
સામે દ્વંદ્વે ઝઝીને, કુદરતરિપુની સાથ ભારે પડીને
કારી સંગ્રામમાંથી નિજ જીવતરને જેમ તેમ ટકાવ્યું.
—કે કૈં હજ્જાર વર્ષો જીવન ટકવવામાં જ ગાળ્યાં–ગમાવ્યાં !!

કિન્તુ એનાથી ત્રાસી મગજથી ઉકેલ્યું એક શુભ પ્રભાતે
એનાં એ માનવીએ રિપુદળ દળીને—પાયગો કાળગીર
તોડી, ફોડી કરાડો, ગિરિકુહર અને ઉચ્ચ ઉત્તુંગ શૃંગ,
ઝુમ્ખા ઝુમ્મા રૂપેરી ભરભર જગના પીપના પીપ લ્હાવ્યા
પૃથ્વીનું પેટ તોડી દમદમ ભરીને માનવના ભંડાર કાઢવા.

હાથે હાથે હથોડે કરવતથકી સૌ ટીપતાં, કાપતાં ત્યાં
'જંગી' યંત્રો જમાવ્યાં, અરધ ક્ષણમહીં વર્ષનાં દીધ ભાથાં;
વિદ્યુત વાયુ જળોના, વિવિધ પ્રકૃતિના નાથ મુખ્યાં ય નાથ્યા;
વર્ષા ઠંડી ઉનાળો ત્રિવિધ ઋતુ તણા ભેદ સર્વે ઉથાપ્યા.

આશ્ચર્યે મુગ્ધ સૃષ્ટિ પુલકિત વદને, દુઃખ દારિદ્ર્યત્રાતા
આવ્યો માની હુલાસે, દિશ દશ ગજવે ભવ્ય આનંદ ગાથા–
'દુઃખીનો દેવ આવ્યો! અબુધ ગરજુનો 'પ્રાણ' 'માલેક' આવ્યો!
–યંત્રે યંત્રે હજારો ક્ષુધિત જનતણો ભવ્ય મેળો જમાવ્યો.'

ખરે ખરે ખુણે યે પળ પળ બઢતાં દુઃખ દુર્ભિક્ષ રોગ!
મ્હોલાતો ધાન્ય વસ્ત્રો સભરભર છતાં નિત્ય આક્રંદ શોક!
ભૂખ્યાં નાગાં શરીરે અવિરત ઉભીને રાત દા'ડા મજૂરી
કીધી તો યે ન ખાવા! ધરમ પ્રભુ અને આતમા વેચતાં યે
મૂઠી ખાવા ન દે'વા! નિત નિત સડવાં મોત માથે! સદાયે
'દુઃખીના દેવ' કેરી ચરણ રજમહીં પેટ સાટે ગુલામી.

ત્રાસી ઊઠી કૃપાળુ સહૃદય જનની આંખડી આંસુવાળી
પોતાના લાડકાનું–પ્રિયતમ શિશુનું–ધૂર્ત ધિંગાણું ભાળી;
સૌનાં કલ્યાણ અર્થે અવિરત મથતી માદી ઝંખે કિનારો
ઝંઝાવાતો વટાવી દુરિત કળણથી કે'ક ઉધ્ધારનારો.

ને ત્યાં કોણે ઉછાળી બદનપર ટળી કેશવાળી સુંવાળી?
કોણે અંગારવંતી, જગતપલટતી દૃષ્ટિ ફેંકી પ્રતાપી?
જોયું ન્હોતું જગે જે, અનુભવ ઇતિહાસે લખ્યું ના હજુયે,
ઊગ્યું ન્હોતું કદી યે વિકસિત હૃદયે આર્ષદૃષ્ટા કવિને
એવું કોણે ઉચાર્યું અભિનવ સ્વરૂપે સત્ય ઉદ્દામ ક્રાંત!

'જેવાં જેવાં જમાને વિવિધ વિકસતાં સાધનો અર્થ કેરાં
તેવાં તેવાં ઘડાતાં મનુજધરમ ને સંસ્કૃતિ નીતિ સૂત્રો:
જેવાં જેવાં બળોનો-બહિર પ્રકૃતિનો-થાય આઘાત, સામે
પ્રત્યાઘાતે ય તેવી રીત; ન કંઇ બને અંતરેચ્છાથી માત્ર.
સૃષ્ટિના આદિથી જે ધરતિ-ધન-ધણી સ્વરૂપ સ્વાર્થાંધ સૌયે
ઉત્પત્તિ-સાધનોને નિજવશ લઇને, માનવી માનવીના
સંબંધો ગૂંગળાવ્યા; ભસમ કરી જશે સંસ્કૃતિને હવે સૌ.'

ને એ સૂત્રો સજી લૈ * પરજ-વરગના ભેદ સર્વે ઉથાપી
વ્યક્તિ-વ્યક્તિતણી મિલ્કત, નિજ-પરની માલિકીને હરામી
ન્યાયી ટુકડા બધાના, સુખહિત સરખાં, શુદ્ધ સ્વાતંત્ર્ય સ્થાપી
જૂના જૂના ચીલેથી જગત જતું હતું ત્યાંથી એકે સપાટે
ટીપી ભારે હથોડે, નવલ જગતનાં રૂપ ને ઘાટ દૈને
રૂસે આ વિશ્વને બસ્ અમર કરી દીધું સર્જને ભવ્ય નવ્યે!

રૂસે! રહો પ્રતાપી, ભાગીરથ જતને, ક્રાંતિકારી હથોડી
ઝંઝાવાતો ઉપાડી, સમય સમયના વજ્ર-પાશો ય કાપી

૧૫-૧૦-૩૪

☆

* [illegible]

: રોમાન્સ :

પૃથ્વીને પાટલે જન્મ્યો 'પ્રકૃતિતનુ' માનવી
સ્વયંભૂ મુકત આત્મા શો નિગંતે વિહરે, રમે
પહાડોની કતારોમાં, જંગલે ઝાડીએ અને
હિંસાળાં પ્રાણીઓ ભેળો; નદી નાળે સમંદરે
નાનકી હોડલી લેઇ ટે'લવા નીસરી પડે
દુઝાની તારલી રાતે.
                    અહો ! રોમાન્સથી ભરી
જિંદગીની મજા લૂંટી 'પ્રકૃતિમય' માનવે.

ઊછર્યો પૃથ્વીની પાટે 'સંસ્કૃતિતનુ' માનવી
દીવા—ઇલેક્ટ્રિક-ટ્રેન રેડિયો ફોન રેલવે,
તાર મોટર સીનેમા એરોપ્લેઇન સ્ટીમર—
અસંખ્ય સાધનો સંગે પ્રકૃતિને ભૂલી જઇ,
ઉપેક્ષી ચેતના શકિત પૂજે આત્માહિણું જગ!
અહો ! જયાં આતમા રૂંધ્યો થયું જીવન યાંત્રિક !
જિંદગીની મજા કયાં ? રે, રેખા રોમાન્સની કહીં ?

એ મીઠડી સૌ કવિ–કલ્પનાને
ભૂંસી જવાનું ઇતિહાસને શિરે
ને કાવ્યની ભ્રામક ભાવનાને
છે ભાંગવાનું ય રહ્યું જ એણે.

૧ પહેલી બે કડિકામા કવિઓની પ્રચલિત માન્યતા રજુ કરી છે 'પ્રકૃતિતનુ'= પ્રાગૈતિહાસિક કાળનો કેવળ કુદરતમય જીવન જીવતો આદિ માનવી. 'સંસ્કૃતિતનુ'= ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ પછીની સંસ્કૃતિમા ઉછરતો માનવી.

પૃથ્વીને પાટલે- જન્મ્યો 'પ્રકૃતિતનુ' માનવી
પેટનો પૂરવા ખાડો રાતદિ' રખડ્યો હતો.
હિંસ્રપ્રાણી થકી બીતો જિંદગી રક્ષવા સટે
પથ્થરે લાકડે લોહે શસ્ત્રોનો કાઢ્યો સહુ
ગુફા ને કોતરોમાંહી સંતાતો નાસતો હતો:
અજંપી જિંદગાનીમાં પ્રત્યેક ક્ષણ જીવતો.
અને એ પેટને માટે નાવડી નાનુકી લઈ
મહાસાગરને ખોળે માછલાં કાચલાંસટે
જતો ઝંઝાભરી રાતે જીંદગી હોડમાં મૂકી.
અહો! રોમાન્સની આછી પાતળી કલ્પના કહીં!

એ કાવ્યની ભ્રામક ભાવનાને
છે ભાંગવાનું ઇતિહાસને શિરે
એ મીઠડી સૌ કવિ–કલ્પનાને
ભૂંસી જવાનું ત્યમ ભેદને શિરે.

ઊછર્યો પૃથ્વીની પાટે 'સંસ્કૃતિતનુ' માનવી
ગાડું ઘોડું અને ઊંટ ઊંટી કુંભાર વાહનો
મોટરે સ્ટીમરે એરોપ્લેને ઊડે મરુત્ સમો.
ઊંચે પહાડે ચઢી ઊંચા દોરડાં તારનાં મહીં
વાકુની મુક્તધારાને નાથી ભરી પ્રમાણમાં:

[illegible]

અને સ્વૈરતણી હેલી આકાશે ફરતી રૂંધી '
થાંભલે થાંભલે લોઢે પરોવી પ્રાણથી ભારે.
પ્રગાઢા તેજના પુંજો આભથી આચકી લઈ,
નાના અંધારિયા ખૂણે ચાંપને ચાપડે જડે!
પ્હાડોને વીંધતી, ઘેરાં જંગલોને વટાવતી
દોડતી રેલવે જાણે પૃથિવીના ગુમાનને
હસતી માપતી લાંબા અંતરાયો ટૂંકા કરે.
ઊંચા તોતિંગ મીનારા અંધારાને ઉલેચતા
ડોકતા ગર્વિલા ઊભા સૃષ્ટિને તેજ નીરતા
માઝાહીણા મહાબ્ધિના ઉદ્‌ઘોષોને ઉવેખતા.

અગ્રાહ્યને ગ્રાહ્ય બનાવી માનવી
અદૃશ્યને દૃશ્ય બનાવતો જતો
આશ્રાવ્ય યે તત્ત્વ હવે સુશ્રાવ્ય
બની રહ્યાં માનવચિત્તપડદે.

હજારો જોજનોકેરાં અંતરોને ઉવેખીને
હજારો વર્ષના જામ્યા અંતરાયો ઉખેડીને
મહાબ્રહ્માંડની માયાસમા સૂરજ ચંદ્રમા.
પ્રકૃતિની મહા લીલા—વાયુ વિદ્યુત્ અને જલ
પ્રત્યેકી અણુની શક્તિ ગતિ જાણે હથેલીમાં
રમાડી, માનવી વિશ્વ પિંડ વિજ્ઞાન–ચાકડે
ચઢાવી, જુની માટીથી નવો આકાર સર્જતો!
અહો! રોમાન્સ સર્વત્ર અહીં શો સભરે ભર્યો!!
પ્રકૃતિપાશમાં પોઢ્યો માનવી મુક્તિને તટે
હજારો વર્ષને અંતે પ્હોંચ્યો આજે, ન ધન્ય એ?

શું પ્રકૃતિગૂઢ લીલામહીં જ
રોમાન્સની રમ્ય કથા વિલોકવી?
ન માનવી જાગ્રતના જયોમાં
રોમાન્સની ભવ્ય કથા ઉકેલવી?

માર્ચ ૧૯૪૦

સોવિયેતના લાલ નાગરિકને—

ઓ બંધુ! ઓ મિત્ર! અહો બિરાદર!
મોસ્કો અને સ્તાલિનગ્રાદ–વતની!
યુક્રેનના જંગલના શિકારી!
ઉઝબેકના પહાડી 'થલ' વનેચર!
દા'ડે કરે પ્રાણભરી મજૂરી
રાતે ધરે સ્વાંગ તું ગેરિલાનો.

એ રૂસના મુક્ત પ્રબુધ નાગરિક
તારા થકી દૂર અતીવ દૂરે
તારા થકી છેક જ ભિન્ન સૃષ્ટિમાં
પરિસ્થિતિમાંહી પડેલ અદના
ગુલામી ઘેરી ધરતી ઉપરના
સૈનિકની ભક્તિ ભરેલ વંદના
સ્વીકારશોને !

ઓ દોસ્ત' ઓ લાલ બુલંદ નાગરિક!
તું તો પ્રબળે નિજની કૃતિને
–ધાન્યે ભરી સ્ફાલમયી વસુંધરા
સંપત્તિના ઝળહળેલ ભિસંગ:
અને મહા નીપજનો પ્રબંધ
–રે, સૃષ્ટિના સૌમ્ય સુભવ્ય સર્જન
સહારતો તુ ગરવે સ્વદમ્મે.
જે-દુશ્મનો ખાખ તો કરી જા.

* ઓ લાડિલા લાલ પ્રજાપ્રજાના!
લડે તું તો તારી નિજ ધરાપે
આઝાદી આખી ધરતીતણી સટે.
અમે અમારાં નિજનાં ગૃહોમાં
નિર્વાસિતો બંદી સમાં પડેલાં!

ઓ સૃષ્ટિના જીવનના વિધાતા!
લડે અથંભ્યો અણુજંપ રાત દિ
ગલી ગલી ખેતર ખેતરે ઘરે
તસુ તસુ એકક શ્વાસ શ્વાસે
હઠાવતો, દુસ્મનને પછાડતો
માતંગને આખરનો સુવાડતો
અમારી એની વચ્ચે ઉભો તું
દિવાલ અણતૂટ ખડી કરી દઇ!

અહીં અમારી ગભરૂ પ્રજાને
ગુલામીની દાઝભરી પ્રજાને
અનૈકયને પાશ પડી પ્રજાને
ચે નવો આતશ તુ જલાવતો.

* ઓ અનેક પ્રજાઓના (સોવિયેતમાં સેંકડો જુદી જુદી સવક વિદ્યમાન છે પ્રજાએ છે તે તમામ પ્રજાઓના અથવા તો, આખા જગતની પ્રજાઓના) લાડીલા લાલ! લાડીલા કુંવર! તું તારી પોતાની ધરતીની આઝાદી માટે લડે છે, પરંતુ તેમ કરીને તું જગતની માનવતા અને સંસ્કારિતાના જઘન્ય દુશ્મન નાઝીઓથી જાત બચાવે ઉગારી રહ્યો છે

સ્તાલિનગ્રાડના અમર જંગનું રહસ્ય સ્તાલિનગ્રાડને વીંધી કોકેસસ થઈ ઈરાન દ્વારા હિંદની ધરતી પર આવવાની હિટલરી યોજના સાથે સાથે જાપાનની બ્રહ્મદેશ થઇ હિંદ પર તૂટી પડવાની યોજના સ્તાલિનગ્રાડની ધરતી પર હિટલરી ફોજની કમ્મર ભાંગી નાખી લાલ સેનાએ આ બંને યોજનાઓને ધૂળ ભેગી કરી. પરિણામે ચીન, રશિયા તથા સમસ્ત જગતની માનવતાને ભીંસવાના ફાસિસ્ટવાદીઓના સપના કેવળ સપના જ રહી ગયા!

અને પછી રાક્ષસ બેડી નીચે
કચડાયલો પ્રાણ યુરોપ સર્વનો
ધીમે ધીમે લોચનિયાં ઉઘાડતો
તણખો છૂપો આગ રૂપે ભભૂકવા
તારી હુંફે પ્રાણભરી છતો થતો!

ઓ મિત્ર! ઓ જાગ્રત સિંધ સર્જક!
કલ્યાણકારી શિવરુદ્ર રમ્ય!
ગુલામી ઘેરી ધરતી ઉપરના
સૈનિકનો પ્રાણ ઝુરે છ તારી
મહોબ્બત તણો જામ ભરી ભરી પીવા
તારી મીઠી યાદ મહીં ડૂબી જવા.

ઓ વીર! સંરક્ષક મિત્ર સૃષ્ટિના!
અનન્ય અદ્ભુત મહાનુભાવિતા–
મહીં થા એકાદ કણીય આપી જ
કે–તારી પૂંઠે ય આગે ન જાગે
આ વ્યર્થ વંધ્યા સમ જિંદગીને
અમારી પોતાની ગઇ સ્વતંત્રતા
ને સૃષ્ટિની ભવ્ય સુનમ્ય મુક્તતા–
મહીં મિટાવી દઇ સાર્થ થશે.

રે દોસ્ત! તારે ન ફિકર કશી છે
મહાન લેનીન તણો સહોદર
સ્ટાલિન તારી પડખે ઉભો છે.
મારેય રે, મિત્ર, ફિકર કશી ના,
તારે ખભે ખભ ભીડી ઉભો હું.

૧૯૪૨

: વિરાટ પગલાં :

ઉઘાડ નયનો ભલા ! કર પસાર લેલે બધું;
હતું બધુંજ માહરું, ફરી કહે–'બધું માહરું.'
સજાગ મજદૂરને ન મગદૂર કો રોકતું.

ઉઘાડ દગ રે ઉઠાવ ઘણ ક્રાંતિ કલ્યાણનો
ઉથામ ગિરિગંજ ભીષણ મહાન અન્યાયનો;
ન તું વિહિન અન્ય કો સબળ, એમ શ્રધ્ધાશયો.

સમસ્ત શ્રમજીવીઓ ! જગતનાં બળો સૌ મળો
વિરાટ પગલાંમહીં ધરતી સર્વ આવર્તી લો.

નહીં કંઇ ગુમાવવું—ફક્ત શૃંખલા બેડીઓ;
અને જગત આખુંયે સભર પામવું, બહાદરો !

૧૯૩૫

You have nothing to lose but your chains and to win the whole world—કમ્યુનિસ્ટ મેનિફેસ્ટો.

: સાધના :

આકાશની મેઘલ નીલિમા મહીં
રંગો છુપ્યા સપ્ત મહેન્દ્રચાપના.
અંધારની કાજલ કાલિમા વિષે
પ્રકાશનાં પલ્લવ દેહ પામતાં.
નિશ્ચેતન સૃષ્ટિ મહીં સચેતના
ધીમે ધીમે લોચનિયા ઉઘાડતી;
શૂન્યત્વની નીરવતા મહીંથી
સંગીતની સૌમ્ય વીણા વદંતી
પરમાણુથી સૂક્ષ્મ, અતીવ સૂક્ષ્મ
કણો થકી વિશ્વ વિરાટ જન્મ્યું!!

વિરાટની એક રહસ્ય લીલા
ઉકેલવા માનવતા મથી રહી
અનાદિથી કાળકિનાર ઊભી.
ને જ્ઞાનના એક અખંડ શોધને
પોતે જ પથરાય જતી પળે પળે.

[વેદની ઋચા વાણી]

અજ પ્યાં દેવાયાં પ્રથમ પ્રગટી ઊર્મિલ ઉષા
કલાની વીણામાં પ્રથમ રવ પ્રકાશિત થયો:
'પ્રભો તું નેતિ છે, અનિર્વચનીય પ્રભુ તું છે
વિરાટ સ્વામી તું, અકળ ગતિ બધે અનુપ હો!
અનંતસૃષ્ટિમાં અણુ અણુ સમાં માનવ બની.'

ને આસરે નેત્રની મીટ માંડી
બે હાથ જોડી કરી વદના ઉભા
માગ યની સામ ઋચા ઉચ્ચારતા ઋષિ
બ્રહ્માંડની કાંતિ કુવા નિહાળતા
પ્રશસ્તિની પંક્તિ ગઇ ગવાઇ,
હૈયા અને નેત્ર પ્રફુલ્લતા જતા
રેખા મુખે મુગ્ધ ગઇ છવાઇ

વિશ્વની ગૂઢ ઉત્ક્રાન્તિ ઉકેલી ઊકલી નહિ
હૈયાની મુગ્ધતા ભેળી કલાવાણી શમી ગઇ

[ઉપનિષદોની કલા રેખા]
ને એ મુગ્ધોર્મિઓને વિધવિધ સ્વરૂપે વ્યક્ત કીધી અનેક
ગાઇ હૈયા ભરીને જુગજુગ લગ એ એક અજ્ઞેયતાને
તાદાત્મ્યે લીન થૈને સત અગમ છે સ્થૂળ આંખે ગ્રહે એ
ઢંકાયેલું હિરણ્યે'—પ્રકટ થઇ કલા, કાવ્યની માત્ર રેખા

અને બુદ્ધે દીઠા બધા ત્રસ્ત માનવતા દીઠી
—સત્તાના કર્મના, રૂઢી કેરા દામણું દામણે
વીંટેલી સૃષ્ટિમાં રોગો, દુર્ભિક્ષો, મૃત્યુ-ત્રાસથી
બચવવા મારી સૃષ્ટિને સુખી સંસારિતા ત્યજી
વર્ષોની સાધના અંતે સંબોધી જ્ઞાન નિર્ઝરી
દુઃખો દશે દુન્યવી વાસનાના
પ્રિય અને પ્રિયઇતર કામનાના
રે આજ પ્રિય, કાલ બને સુનિશ્ચિત
દુઃખોતણું મૂળ, પરંપરાએ
આ વિશ્વ આખું જ અખંડ બંધન!
કરી બધી સમ્યક વૃત્તિઓને
શકે જઇ પાર પ્રબુદ્ધ માનવી
નિર્વાણને પંથ

અને મેં: હુ અને અંતે આત્મા પોતે પ્રકાશતો,
અરીસો સ્વચ્છ થાતામાં બિમ્બ જેમ ઝની રહે'

દુન્યવી વાસના, કિન્તુ, હુ ખોતુ ભૂત-જ્ઞાનથી
નહી માનવને છોટી નિરવલ્ય શમી ગઇ
જ્ઞાન માને સદા ગુપ્ત માનવના ન પાગરી
સમાધિ બુદ્ધની પાછી હતી ન્હોતી થઇ ગઇ

વળી પુણ્યાર્થીનો પથ બનવવા ખ્રિસ્ત ઉતર્યો
ધમરી સત્તાના દમન દવ સામે ગરજતો
મહા સિંધુ જેવો પીડિત જગને ચેતવી ગયો
'કદી ઝીણી સોયે સગ્ગી ગફશે હાથી જનારો
પ્રવેશે ના કિન્તુ સ્વરગ મહીં સ્વાર્થી ધનપતિ'
અને નમ્ર સ્વાગે સદય નયને એ કહી ગયો-
વસે હૈયે સ્વાર્થી હૃદય કયમ ઐક્યે હસી શકે'
જુવે મિત્રો શત્રુ નહી ઝગ નદી સમૂત સવે
ભાઇ! આખે વિશ્વ વિચરતુ રહ્યુ પ્રેમ દસ્થી,
ભુપ-પ્રાણી માત્રે નિ-ખરી રહી એક્ય છબિ'

ને એ મર્યો પ્રેમની હીર દોરી
વડે બધા રંક ધનાઢ્ય ગાંઠવા
જડાઇને નિર્બધ ખીલ્લેથી
શત્રુ અને મિત્ર હવા હતી જના
વઢો તણા ભેદ જુગી ભુલાવવા
સત્તાનમાં દોર ગુમાન ભસવા!

કિન્તુ સ્થા રહ્યું જ બધ માત્ર ના.
અને છતાયાં હિત માત્ર મિત્રનાં
સત્તા બધી નર્ક તણાં ન દોરવા
મળ્યાં. પણ્યાં ના રજ, સર્વ સ્વપ્ન
થઇ રહ્યાં નિષ્ફળ કામનાનાં'

:૨:

સેંકડો વર્ષ વીત્યાં ને સમૃધ્ધિ સૃષ્ટિની વધી
જ્ઞાન વિજ્ઞાનની-શોધો વધતી બઢતી રહી.
યંત્ર-સંસ્કૃતિની સાથે પૃથ્વીની નીંદરા તૂટી
અને તોયે બધાંએ યે કળી માનવની રૂંધી.

ને, માનવી સંસ્કૃતિ જાય થંભી
ચેતાવતા વિશ્વપ્રભાત-પ્રહરી
યુગે યુગે જાગી વદે છટાથી:
'પાછા વળો બંધુ! ચલો નિસર્ગે
અનાદિના સાશ્વત ભવ્ય સ્વર્ગે;
વિનાશને પંથ સમસ્ત સંસ્કૃતિ.
યન્ત્રોતણી ભીષણ ને ભયંકરી
ઝંઝીરમાં માનવતા ડૂબી રહી
સહસ્ર હૈયે શતધાર વેદના
ઉંડે ઉંડે માનવને ભીંસી રહી.
રે માનવી જાગ્રત યંત્ર-સ્વામી
મટી થયો ક્ષુલ્લક ક્ષુદ્ર બંદી;
નિષ્પ્રાણની નિર્દય સર્પચૂડા-
વિષે ગ્રન્થ્યો ચેતનનાથ કેદી!'

'પાછા વળો બંધુ! ચલો નિસર્ગે—'
વહ્યો રુદો એમ પ્રતપ્ત હૈયે
નૈરાસ્યની પ્રાણ વિહીન ફિલ્સુફી.
ને ક્રાંતિની ચંડ ગતિ મહીં સૌ
શમી ગયું. શુભ્ર સુવર્ણસ્વર્ગ-
તણી ઠરી જુઠડી કલ્પના યે.
આજે બઢ્યું વિશ્વ ભુલ્યું હતુ રે
નિસર્ગના બાળકની કહાણી.

ફરી એ કલ્પના-કુંજે જવું ના કોઈને રુચ્યું
વિજ્ઞાનવંત સંસારે આગે આગે જવું રુચ્યું:

[૧૯ મી સદીના અંતના વિજ્ઞાનીઓ]

'જવું નિસર્ગે' ભ્રમ એ રુસોનો
નિસર્ગ તો કેવળ શક્તિનો ઝરો;
નિસર્ગને આપણે નાથવી રહી.
નિસર્ગ ને માનવ યોગ અદ્ભુત
સ્વાતંત્ર્યનો એકજ એજ સ્થંભ.
વિજ્ઞાનની ઊણપ પૂરવાની
વિશેષ વિજ્ઞાન વિના ન શક્ય
અહો, હજી પ્રકૃતિ માત અંગે
અનન્ત શક્તિ; ગ્રહી પામવી; ને
દિપાવવી માનવતા ઉગારવી.'

ઉગારવા માનવતા મથી રહ્યા
વિજ્ઞાનીઓ; કિંતુ બને છે દિન
-વધી વધી યંત્ર, વધી છે યંત્રણા
વધી રહી માનવતાની યાતના.

: ૩ :

રે સંસ્કૃતિ જાય રખે વિરામી
ચિંતા કરંતા સંતો મહંતો
ચેતાવતા વિશ્વ બધું પુનઃ પુનઃ
તોલ્સ્તોય ને ગાંધી સમા નવા યુગે–
'ઉઠો ઉઠો, સંસ્કૃતિ વાસનાની
છુટી નિરંકુશ પ્રગલ્ભતામાં
ફૂલી, જુઓ—શેષ વિનાશ કાંઠ !'

અને ફરી યુદ્ધ રમાડાવતા જતા
વળી મહા ખ્રિસ્તતણી સ્મૃતિ છતી
કરી, ફરી યાદ સૌની આપતા
દરિદ્ર નારાયણ મૂર્તિમંત શા–
'અનિષ્ટ છે યંત્ર અને મનુષ્યના
વિકાર ને સ્વાર્થ ભરેલ પ્રાણો,
ત્યજી બધાં સાધન વાસનાનાં
દુર્વાસનાને દિલથી જ ડામવી.

કલ્પનાને મહાઝોલે ઉંઘે ઊડતા છતાં
મહાવ્યવહાર આત્માઓ સૌવર્ણો માર્ગ ઉચ્ચર્યા–
'ભલે જીવો પૂર્વયુગી પરંપરા
રહે ભલે યંત્ર નવાંય, જૂજવાં;
જવું નિસર્ગે, પણ, શેષ સાધના'

[૨૦ મી સદીના નવા વિચારકો]
જ્ઞાન વિજ્ઞાનના ભોક્તા, પ્રગતિશીલ માનવી
છળી ઊઠ્યા વળી પાછા સુણી મંત્ર નિસર્ગનો–

'રે દોષ શે યંત્ર પરેજ દેવો ?
એ તો બિચારો જડ શક્તિ ભાગે
ચૈતન્યની ઓજસ ચીનગારી
વિના કદી એ નહિ પેગનારો
સૌ દોષ છે ચેતન માનવીતણો
સ્વાર્થી બુડી ભીષણ વાસનાનો
મનુષ્યની સંચિત વારસાગત
વ્યક્તિતણી મસ્તક ભાવનાનો
* આ ' ઘોર હિંસા જગ જે પ્રવર્તે
તે માનવી પાશવતાતણાં છે
પ્રતીક કુડાં—નવ યંત્રને શિરે
જવાબદારી રજ માત્ર એહેની."
છે દોષ પૂરો બુરી વાસનાતણો
આ યંત્ર એના બની ભોગ ગાત્ર
સાધી રહ્યાં ઘોર વિનાશ કાંડ
તે વાસનાની પણ શૃંખલાઓ
તૂટી જતાં માનવતા પ્રફુલ્લશે
નિષ્પાપ દૈવી મહીંથીજ ફૂટશે
માટી તણી પૂતળી માંહીંથી ઊગશે
સ્વર્ગનું શુભ પ્રસન્ન સ્વર્ગ
ના માનવી સર્જન કોઈ વાઢે
વાઢે જતાં પણ નિસર્ગ દેવે '
સનાતનપંથીઓ નિયમની સૌ વિભૂતિએ
કલ્પનાના તરંગોને વાણીમાં વિગતરી ગયા
સૌ વાણી એ ભીરુ ડગમગતા
દૈવી દઈ હાર કરાલ ભાસ્યો
માથા જાતુ સત મહર્ષિઓ યે
છતાં ન વાણી રમ તેડવા ઉભો

* [illegible]

:૪:

યંત્રો નહી જેમ અનિષ્ટ પડે
વૃત્તિ નહી જન્મતી આપ મેળે
કે વૃત્તિ યે શાશ્વત ના, અને નથી
સ્વભાવ યે શાશ્વતતાનુ ધોરણ
આ વૃત્તિ ને માનવીનો સ્વભાવ
નથી અકસ્માત, નહી સ્વયંભૂ
એ જન્મ પામ્યા, વિકસ્યા, પ્રફુલ્લ્યા
સમાજ-ઉત્કર્ષની પ્રક્રિયામાં.

પ્હેલાં હતો માનવ માનવી ના,
અર્ધો પશુ, અર્ધ મનુષ્ય દેહ,
પછી બન્યો માનવ, દત શસ્ત્રે
કંગાલ શો ઘૂમત નગ્ન વેશે
ભુખારણો જંગલ જંગલોમાં
યુગો પુરાણો પશુ-અર્ધ માનવી
આજે બન્યો સંસ્કૃત
પ્રતિક્ષણે જેમ ઘડાઇ કાયા
પ્રતિક્ષણે ચિત્ત અને સચેતના
પ્રતિ ક્ષણે વૃત્તિ-મનસ્થ વાસના
સ્વરૂપ પામી પલટાતી ચાલી
યુગે યુગે જીવન ધારણાના
માર્ગો અને સાધન-યંત્ર પલટ્યા,
પલટી ગઇ સંસ્કૃતિ માનવીની
ધીમે ધીમે વા લઇ ફાળ મોટી
ઉત્ક્રાંતિ વા ક્રાંતિ મહી કવચિત કવચિત

: ૫ :

[માર્કસવાદી દૃષ્ટિએ વિકાસ-દર્શન]

વિરાટનું સત્ય સહસ્ર રૂપે
તવારિખે વ્યક્ત થતું રહ્યું સદા:
પ્રાચીન પૌરાણિક સામ્યવાદે
નવાં જડયાં સાધન શોધ થૈ નવી
ઉત્પાદને ક્રાંતિ થઈ અને કરી
ક્રાંતિ મહા માનવ માનવી વિષે

વર્ગો પડ્યા, સ્વાર્થહિતો જુદાં થયાં,
શરીરના જોર પરે લડ્યા યુગ
બુદ્ધિ તણી રહાય લઈ બન્યા યુગ.
બળિયા તણી જીત ગણાઈ જીત:
ને વર્ગનો સ્વાર્થ બન્યો સુધર્મ.
રાજ્યો તણી શૃંખલ શેઠતા વિષે
સત્તા તણો ભોગ જ સત્ય શાશ્વત.

એ વર્ગ સ્વાર્થો નવનવ્ય રૂપે
યુગે યુગે ઉગ્ર બન્યા ભયંકર
ગુલામ જે જાગીરદારના બનેલા
બન્યા હવાં અર્થનની ગુલામી.
ભયંકરી શોષણની વિભાસે
પકડી લીધી નીતિ સમાજ અર્થની.
સત્તાધિકાર વર્ગસ્વાર્થો ભર્યાં
સદા રહી શોષકના રહ્યા ત્યાં
સામ્રાજ્યના તાંડવ યુદ્ધને રૂપે!
—આનાં મપાયે નહિ માપ વિશ્વે '

વર્ગો તણા ભીષણ ઘર્ષણોમાં
સંક્રાંતિના બીજ અવ્યક્ત સુપ્ત
સિંહાસને આરૂઢ વર્ગ જાતે
ઉચ્છેદ-બીજો નિજ વાવતો રહો.
ફ્યુડાલિઝમથી જનગેલ બુર્ઝવા
ખોદી ગયો ઘોર ફ્યુડાલિઝમની
ને સંસ્કૃતિ એક ધનાઢ્ય બુર્ઝવા.
મહીથી જન્મી જ મહાન સેના
કાયા કસી માલિકને જીવાડતી
ભુખી અને નગ્નશરીરી સેના.
તે ઘોર બુર્ઝવાતણી ખોદતી જતી
વર્ગોથકી મુક્ત સમાજ સ્થાપના-
તણા કણો વેરી રહી જ વિશ્વમા

ભઠ્ઠી મહી આગ રહી ભભૂકી
ધરાતલે સુપ્ત ઉઠયો જ લાવા
ઉત્ક્રાંતિના રંધ્ર બધા રૂંધાયા
ક્રાંતિતણુ દ્વાર રહ્યુ ઉઘાડુ

એ ક્રાંતિને પારખવાની દૃષ્ટિ
માર્કસેં દીધી માનવતા સુ ઝેલીને
ને લેનિને રૂસ વિષે પસારી
જન્માવી વિશ્વે નવ ભવ્ય સંસ્કૃતિ.

[નવી માનવતા ની સાધના]

૧ ત્યાં—માનવી માનવ શોષણેથી
વિમુક્ત થઇ, પ્રકૃતિશક્તિ નાથવા
રહ્યો ઝુઝી; શ્રુત્વક ક્ષુદ્ર બંદી
મટી બન્યો પ્રકૃતિનાથ નંદી

૨ ને એ દગો ક્રાંત વડે ઉકેલતો
વિરાટની ગૂઢ રહસ્ય લીલા
દોરી જશે સાધક બ્રહ્માત્મન
સમાજને, સંસ્કૃતિનો રથી બની.

દા । ૧૯૩૪
પૂ । ૧૯૩૬

૧ નૂતન [illegible]
૨ એ [illegible]